

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SOSİAL-İQTİSADI
İNKİŞAFININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL
SAHİBKARLIĞIN BİRGƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI
MEXANİZMİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mahmudova Fəridə Fikrət qızı

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__ -ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI
İNKİŞAFININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL
SAHİBKARLIĞIN BİRGƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI
MEXANİZMİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 36

Magistrant:
Mahmudova Fəridə Fikrət qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Pənahova Günay Məhiş qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI -2022

Elm andı

Mən, Mahmudova Fəridə Fikrət qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının formalaşmasında dövlət və özəl sahibkarlığın birgə fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmi ” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-IQTISADI INKIŞAFININ
FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHIBKARLIĞIN BİRGƏ
FƏALİYYƏTİNİN STIMULLAŞDIRILMASI MEXANİZMI
XÜLASƏ**

Tədqiqatın aktualığı: Respublikamızın keçdiyi möhtəşəm zəfər yolu hər kəs üçün fəxr və qürur hissidir. Bildiyimiz qədər ilə rəşadətli ordumuzun vətənpərvər oğullarının səyi ilə əzəli gözəl torpaqlarımız geri alındı. Bununla bağlı olaraq həmin torpaqlara təkrarən həyat vermək hər bir soydaşımızın borcudur. Həmin ərazilərimizə böyük qayıdış məqsədilə iqtisadiyyatın böyük rolu var. Bu sferada sahibkarlığın da rolu əvəz olunmazdır və bu baxımdan, tədqiqatımda dövlət və özəl sahibkarlığın stimullaşdırılmasının üsullarına geniş diqqət edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi, potensial sahibkarlıq sektorlarının həmin ərazilərə tətbiq olunması və mümkün olacaq biznes sahələrinin araşdırma mərhələsidir. Eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli sahibkarlıq sektorları ilə dövlətimizin ümumi iqtisadi inkişafının təkmilləşdirilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Bu işdə, strateji yol xəritələrindən, sahibkarlığın tərəqqisi üçün yaradılmış islahatlardan və bir sıra statistik informasiyalardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın məlumat bazasında adətən, iqtisadçı alimlərin fikirləri və mütəxəssislərin tədqiqatları, sahibkarlığın tərəqqisi məqsədilə dövlət proqramları, Azərbaycan Respublikasının qanunları nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bu torpaqlar işğaldan təzə azad olduğu üçün sahibkarlıq sferasında praktikanın aydınlaşdırılması və tətbiqi barədə informasiyaların qıtlığı, lazımı informasiya toplumunun mövcud olmaması başlıca məhdudiyyətlər qeyd edilmişdir. Əsas olaraq mövzu predmetinin informasiya toplusunun, iqtisadi və statistik parametrlər sisteminin qıt şəkildə xarakterliyi qeyd edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Bu gün ərazilərimizin inkişafı məqsədilə sahibkarlığın böyük önəm kəsb etdiyini bilirik və sahibkarlığa investisiya yatırımları, güzəştlərin tətbiqi dövlətin yeni metodlar ilə sahibkarları cəlb etməsini təcəssüm etdirir. Təcrübi nəticələrə gələn zaman isə, strateji biznes sektorlarının rolu araşdırılmış, ixrac potensialı mövcud olan sahibkarlıq sferalarının səviyyəsi aydınlaşdırılmışdır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Nəticələrdən işğaldan azad olunuş torpaqlarda investisiya qoyuluşları, biznes sektorları, kənd təsərrüfatı, menecment, turizmin inkişafında istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: Dövlət sahibkarlığı, özəl sahibkarlıq, investisiya, böyük qayıdış

STIMULATION OF JOINT ACTIVITY OF STATE AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IN THE FORMATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF LIBERATED AREAS

SUMMARY

The actuality of the subject: The great path of victory of our republic is a feeling of pride for everyone. As far as we know, our ancient beautiful lands were taken back by the efforts of the patriotic sons of our brave army. In this regard, it is the duty of each of our compatriots to revitalize these lands. The economy has a great role to play in returning to those territories. The role of entrepreneurship in this area is also irreplaceable, and in this regard, my research has focused on ways to stimulate public and private entrepreneurship.

Purpose and tasks of the research:The purpose of the study is to apply the potential business sectors to those areas and the research phase of possible business areas. At the same time, it is to improve the overall economic development of our country with competitive entrepreneurial sectors.

Research methods used: In this study, strategic roadmaps, reforms created for business development and a number of statistical information were used.

The information base of the research:The research database usually includes the opinions of economists and specialists, government programs for the development of entrepreneurship, the laws of the Republic of Azerbaijan.

Restrictions of research: As these lands have just been liberated from occupation, the main limitations are the lack of information on the clarification and application of practices in the field of entrepreneurship, the lack of the necessary set of information. Basically, the nature of the information set of the subject, the system of economic and statistical parameters is noted.

The novelty and practical results of investigation: Today we know that entrepreneurship is of great importance for the development of our territories, and investment in entrepreneurship, the application of incentives embodies the state's involvement of entrepreneurs in new ways. When it comes to practical results, the role of strategic business sectors has been studied, and the level of entrepreneurship with export potential has been clarified.

Scientific-practical significance of results: It is expedient to use the results in the development of investments in the liberated lands, business sectors, agriculture, management, tourism.

Keywords: State entrepreneurship, private entrepreneurship, investment, big return

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

KOBİA	Kiçik və Orta biznesin inkişafı Agentliyi
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
DQMV	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti
ASK	Azərbaycan Sənaye Korporasiyası
MBNP	Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
BMTİP	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
SES	Su Elektrik Stansiyası

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHİBKARLIĞININ ƏMƏKDAŞLIQ PROBLEMİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	13
1.1. İşğaldan azad olunmuş rayonların sosial-iqtisadi inkişafının formalaşmasında dövlət və özəl sahibkarlığın birgə fəaliyyəti probleminin tədqiqinin konseptual əsasları.....	13
1.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	22
1.3. İşğaldan azad olunmuş regionun bərpası, dirçəlişi və inkişafında dövlət və özəl sahibkarlığın birgə əməkdaşlığının zərurəti və imkanları.....	27
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN FORMALAŞMASININ DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHİBKARLIĞIN ROLU VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	38
2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası ,dirçəlişi və inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları və onların dəyərləndirilməsi.....	38
2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında özəl sahibkarlığın inkişafının prioritet istiqamətləri.....	44
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHİBKARLIĞIN İŞTİRAKININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	56
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının formalaşmasında xarici ölkələrin dövlət və özəl sektorun iştirakının prioritet istiqamətləri.....	56
3.2. Şanlı qələbəmizdən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin dövlət və özəl sahibkarlığının birgə ahəngdar fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	62
3.3 İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafının perspektiv inkişaf istiqamətləri.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	78
Şəkillərin siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ölkəmiz 2020-ci ildə 27 sentyabrdan etibarən, dövrün ən möhtəşəm səhifələrindən ən başlıcasına, ən mühüm, ən vacib qisminə imza atdı. Şanlı ordumuz və Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə düşmən əsarəti altında qalan ərazilərimiz nəhayət ki, öz sahiblərinə geri döndü. 44 günlük şanlı vətən müharibəmiz dünyanın hər yerinə səs saldı və ölkəmizin gücünü hər kəsə bildirdi. Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı torpaqları, həmçinin, Suqovuşan ərazisi, Hadrut zonası, Xocalı rayonunun bir qismi, Kəlbəcər ərazisinin bir qismi, Murovdağ silsiləsi, Laçınımızın cənub zonası, strateji mövqelər döyüş meydanında qatı yağılardan azad olundu, orada ölkə bayrağı ucaldıldı. Şanlı döyüşlərimizə Şuşa torpaqlarında son qoyuldu. Ermənistanın bizim ərazilərimizdə yaratdığı durum bütün dünyada hər kəsə bildirdi ki, evlər, təsərrüfatlar, başqa tarixi dəyərə sahib abidələrimiz vəhşicəsinə yerləyeksan olunmuşdur. Bu baxımdan da, həmin torpaqlara təzədən həyat bəxş edilməsi və sakinlərin öz doğma məkanlarına qaytarılması məqsədilə rayonlarımızın iqtisadi baxımdan gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda investisiyalar, güzəştlər olunmalı və əlverişli sahibkarlıq sferası qurulmalıdır. Gömrük, vergi sferasında post-konflikt torpaqlara spesifik təkliflər olunması məqsəduyğundur və sahibkarların cəlb olunması həmin torpaqlarda inkişafı daha da artıracaqdır. Həmin torpaqların potensialı həddindən artıq yüksəkdir. Baxmayaraq ki, düşmənlərimiz 30 il müddətində həmin torpaqlarda hər şeyi dağıdıb, amma həmin ərazilərin hər qarışı bizim üçün dəyərli və milli sərvətimizdir. Heyranedici təbiəti, yeraltı və yerüstü imkanları bol olan Qarabağ ərazisinin iqtisadiyyatımıza mühüm töhfə gətirəcəyi heç kim tərəfindən danılmaz. İndiki dövrün həyatın dayağı olan layiqli yaşayışın bərpası məqsədilə bütün sektorlarda quruculuğa nail olunmalıdır. Bu, stimullara əsaslanaraq və dövlət-özəl tərəfdaşlığının tərəqqi çərçivəsində reallaşdırılmalıdır. Ancaq bu cür durumda işğaldan azad edilən ərazilərin ölkəmizin böyük gələcəyinə tam formada inteqrasiyasını təmin etmək realdır. Başlanğıc mərhələ,

həmin ərazilərimizdə infrastruktur, təhlükəsizlik, sosial sferanın tərəqqisidir. Daha sonra şübhə yoxdur ki, sahibkarlıq iqtisadiyyatın başlıca ünsürlərindən biri hesab edilir. Ölkəmizdə doğru islahatlar sayəsində həmin ərazilərimizi dirçəltmək real görünür. Çünki bəs qədər, iqtisadi potensialımız və təbii imkanlarımız gözə çarpandır. Mineral sular, bahalı daşlar, yaylaqlar, əlverişli torpaqlar və bir sıra potensial imkanlarımız həmin sahələrin tərəqqi etdirilməsinin mümkün olduğunun isbatıdır. Post-konflikt torpaqlarla ölkənin başqa əraziləri arasında istehsal-əmal-satış üçlüyündə qarşılıqlı integrasiyanın çərçivəsi qiymətləndirilməlidir. Bütünlükdə son rəqəmsal üsullarından istifadə olunmaqla elmi tədqiqatlara uyğun zona üçün müqayisəli üstünlük sferalarının də müəyyən olunması nəzərdə saxlanılır. Həmçinin, həmin ərazilərin mövqeyi və qardaş Türkiyə ilə bağlılığı, bizim iqtisadi bağlılığımızı daha da artıracaq. Hava limanları, nəqliyyat, yol quruluşları gündən-günə sürətlə təzələnməsi həmin ərazilərə gediş-gəlişin asan forma alması və tərəqqisini qarşılıyacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş zonalarda quruculuq-bərpa və abadlıq prosesinin edilməsi, həmçinin təhlükəsiz formada yaşayışın, əlverişli fəal prosesinin və rifahın tezliklə yüksəlməsinin güclənməsi üçün Qarabağ Dirçəliş Fondu da yaradılmışdır.

Fondun təsis olunmasında başlıca məqsəd işğaldan azad olunmuş sahələrdə daimi məskunlaşma məqsədilə müasir və güvənli həyatın qarşılınması, hər bir sferalarda quruculuq-yenidən qurma və inkişaf prosesinin edilməsi, həmçinin güvənli vəziyyətdə yaşayışın, əlverişli səviyyədə fəaliyyət dövrünün və rifahın sürətlə inkişafının təşkil edilməsidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Problemin həll edilməsinin səmərəli və perspektivli istiqamətlərindən biri olaraq post-konflikt sahələrin başlanğıc layihələndirmə dövründə yeni modelləşdirmə metodları və potensial sahibkarlıq istiqamətlərinin araşdırmalar vasitəsilə tədqiq olunması və həmin layihələndirilmənin məqsədə uyğunluğunun dəyərləndirilməsidir.

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda dövlət və özəl sahibkarlığın tərəqqi olunması məsələsi ayrı-ayrı iqtisadçı alimlərimiz və təfəkkür sahibləri tərəfindən araşdırılmış, ona aid tədqiqat işləri edilmiş və məqalələr dərc edilmişdir. Həmin mövzunun müəyyən aspektlərinin dövlət alimləri tərəfindən araşdırılmasına baxmayaraq, həmin mövzu sərbəst tədqiqat predmeti sayılmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Yerinə yetirilən işin məqsədi işğaldan azad olunmuş torpaqların inkişaf olunması üçün əlverişli sahibkarlıq sferasının təşkil olunmasında potensial sahələr və həmin torpaqlara sahibkar və investisiya axınını qarşılayan fəaliyyətinin təşkil və idarə olunmasında sahibkarlıq planlaşdırılmasının daşdığı əhəmiyyət və yerinin dəyərləndirilməsi həmçinin onun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin qurulmasıdır.

Bundan irəli qaynaqlanaraq tədqiqatın məqsədinə uyğun formada aşağıdakı vəzifələrin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

- yeni çağırışlar sferasında özəl sahibkarlığın tərəqqisinin zəruriliyinin həmin ərazilərə tətbiq edilməsi;
- tərəqqi potensialının aydınlaşdırılması ilə bağlı mümkün ola biləcək biznes sferalarının araşdırılması və analizi;
- dövlət sahibkarlığının tərəqqisini vacib edən faktorların aydınlaşdırılması;
- bu torpaqlarda istehsal effektivliyinin artırılması və ixrac imkanının artırılması;
- işğaldan azad olunmuş torpaqlarda açılacaq təzə iş yerlərinin nəticəsində insan kapitalının yüksəlişinin rolu;
- özəl sahibkarlığın tərəqqisinin dövlət tərəfindən bəyənilməsi və stimullaşdırılması tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləridir. Tədqiqatın predmeti isə sahibkarlıq alətlərinin istifadəsi ilə bu ərazilərin inkişaf etdirilməsinin metodlarıdır.

Tədqiqat metodları: Görülmüş işin nəzəri-metodoloji təməlini iqtisadçı alimlərin və mütəfəkkirlərin elmi-nəzəri işləri və həmin sferaya dair normativ-hüquqi sənədlər, eləcə də sahibkarlığın tərəqqisinə aid dövlət layihələri təşkil edir. Yerinə yetirilən işin metodoloji təməlini kompleks və sistemli yanaşma tərzini təşkil edir. Burada elmi analiz və sintez, qruplaşdırma və müqayisə üsullarından istifadə olunacaqdır. Tədqiqatın nəzəri təməlini iqtisad elminin yerli və xarici şəxslərinin yaratdığı əsərləri, dövlət qanunvericiliyi sənədləri (Dövlətin uyğun qanunları, Ölkə başçısının fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi sərəncam və qərarları, digər normativ-hüquqi aktlar) təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Ölkə başçısının sərəncam və fərmanları, mühüm proqramları, Dövlət İqtisadiyyat, Vergilər və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin illik yekun hesabat və analitik məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bu ərazilərimiz düşməndən yeni azad edildiyi üçün sahibkarlıq sektorunda yeni praktikaların müəyyənəşdirilməsi və tətbiq edilməsi barəsində informasiya azlığı, zəruri informasiya toplusunun qeyri-müəyyənliyi, qabaqcıl məhdudiyyətlər düşünülmüşdür. Lazımı olaraq, bu sahədə məlumatların, iqtisadi və statistik predmetlərin azlığı təşkil etdiyi müəyyən olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İşğaldan azad olunmuş torpaqların inkişaf olunması üçün əlverişli sahibkarlıq mühitinin təşkil olunmasında potensial sahələr və həmin torpaqlara sahibkar və investisiya axını qarşılayan fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasında sahibkarlıq planlaşdırılmasının daşdığı əhəmiyyət və yerinin dəyərləndirilməsi eyni zamanda onun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin qurulmasıdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Yerli iqtisadiyyatın biznes sahibkarlığının bu gün üçün kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini aydınlaşdıran faktorların və onun tərəqqisinin dövlət tənzimlənməsində hansı üsullarla üstünlük verilməsinin qeyd olunmasından, post-konflikt zonaların tərəqqisində sahibkarlıq

sahəsinin daşdığı rolun qeyd edilməsindən, biznes sferalarının tərəqqisində beynəlxalq investisiya şəraitindən istifadənin nə dərəcədə var olmasının üzə çıxarılmasından ibarətdir. Yerinə yetirilən işin gözlənilən elmi nəticələrinə bunlar daxildir:

- sahibkarlıq idarələrinin idarə olunmasında strateji biznes sferalarının yeri və rolu aydınlaşdırılacaqdır və idarələrin fəaliyyətinin ixrac yönümlülüyünün ödənilməsi konsepsiyası olduğu isbat ediləcəkdir;

- işğaldan azad olunmuş zonalarda düzgün iqtisadi strategiya qurulması, həmçinin həmin planlaşdırılmasının reallaşdırılması proseduru aydınlaşdırılacaqdır;

- dövlətimizin potensial imkanlarından istehsal tutumunun SWOT–təhlili reallaşdırılacaqdır və onların zəif və güclü yönləri göstəriləcəkdir;

- yerli və özəl sahibkarlığın sosial və iqtisadi durumundan nəticələrinə, həmçinin idarələrdə biznesin tərəqqi strategiyalarına aid təkliflər olunacaqdır.

Buraxılış işinin praktiki əhəmiyyəti bununla bağlıdır ki, post-konflikt sahələrin indiki vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, insan faktorunun inkişafındakı rolu, həmçinin sahibkarlığın tərəqqisində dövlətin və özəl sahənin iştirak imkanları analiz ediləcək, öyrəniləcək və araşdırılacaqdır. Bu işdə qeyd olunan təklif və tövsiyələrin reallaşdırılması işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə sahibkarlığın plana alınmasının tətbiq olunmasına və həmin ərazilərin inkişafına müəyyən qədər kömək edəcəkdir.

I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHİBKARLIĞININ ƏMƏKDAŞLIQ PROBLEMİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İşğaldan azad edilmiş rayonların sosial-iqtisadi inkişafının formalaşmasında dövlət və özəl sahibkarlığın birgə fəaliyyəti probleminin tədqiqinin konseptual əsasları

İşğaldan azad olunmuş torpaqların bərpa edilməsi, ayrı-ayrı sektorları əhatə edir və daha genişdir. Bunlara misal kimi, dövlətimizin iqtisadiyyatının göstəriciləri və iqtisadi tərəqqi trendləri, beynəlxalq iqtisadiyyatda olan proseslər, istehsal üsulları, əhalinin durumu, infrastruktur, yerli psixologiyanın özəllikləri olaraq çox müxtəlif proseslər mövcuddur. Həmçinin, post-konflikt torpaqların tərəqqisi məqsədilə dövlət və özəl sahibkarlığın bir yerdə münasibəti də mühüm xarakter daşıyır.

Biznesdə dövlət maraqlarının qoruyanlar, ümumiyyətlə, bazar uğursuzluqlarını ləğv etməyə yaxud təbii sərvətlərə, sosial və məşğulluq məqsədlərinə, regional siyasətlərə və s. istiqamətlənmişdir. Dövlət idarəetməsinin əleyhdarları qeyd edirləri ki, onun varlığı ideoloji motivlərə əsaslanır və həmin motivlər hakimiyyətdə hansı təbəqənin olmasından asılı halda formalaşa bilər. Hər bir dövlət öz yerli sahibkarlığının varlığını ayrı-ayrı meyarlara uyğun dəyərləndirir. Misal üçün, Macarıstanda qanun sosial tələblərin qarşılınması yaxud siyasi-iqtisadi məqsədlərin reallaşdırılması formasında dövlətə həvalə olunmuş funksiyaları görmək məqsədilə zəruri olan institusional aktivləri qarşılamaqdan ötrü onların varlığını qoruyur. İsraildə yerli sektor tərəfindən tam formada təmin oluna bilən mal yaxud xidmətlərə görə öncədən analiz aparılır. Norveç qəti formada inanır ki, dövlət hamı ilə birgə yaxşı kapitalist formada ola bilər. Bu, bazarda olan uğursuzluqları ləğv etmək və ya təbii ehtiyatların istismar olunmasından gələn gəlirləri müdafiə etmək məqsədilə şirkətləri bizneslər arasında

təzədən ayırmaq və onları Norveçdə saxlamaq məqsədilə dövlətin varlığını tələb edir. Hollandiyada dövlət idarələri, adətən, layihələri tərəqqi etdirən dövlət-özəl tərəfdaşlıq sayəsində, adətən, infrastruktur sahələrindəndir. Dövlət idarələrinin ən yaxşı alternativ hesab olunmadığı Yeni Zelandiyada bu idarələrin varlığını tənzimləmə olaraq mövcud üsullardan yararlanmaqla ictimai maraqların adekvat formada müdafiə olunması mümkün olmadıqda bildirilir.

Ümumiyyətlə bütün dövlətlərdə dəyişikliyin iqtisadi baxımdan ölçüləri azdır, bu, həm də idarələrin dəyişən müasir şərtlərə uyğunlaşma proseduruna girməsinə gətirib çıxarır. Artan rəqabət durumu ilə bağlı olaraq, sahibkarlar məhsulun diversifikasiyasına eləcə də ixtisaslaşmasına gərək duyurlar. Dəyişən proseslərə uyğunlaşma biznesin mühüm məqsədlərindən biri hesab edilir (“Girişimcilik “Prof. Dr. Seyhun Doğan, 2015, səh.12).

Bu, həm də davamlı olma fərziyyəsinin tələbi hesab edilir. Kiçik idarələr daha az investisiya ilə daha artıq iş görürlər, bunların istehsal və məhsul müxtəlifliyini qarşılamaq imkanı var.

İndiki bazar iqtisadiyyatının tarixi gerçəkdə sahibkarlıq tarixidir. Belə demək mümkündür ki, bazarın daşıyıcı gücü sahibkar sayılır. Bu gün üçün özəl sektor sahibkarlığı anlayışı Sənaye İnqilabı ilə gerçəkləşən bir proseslə meydana çıxdı. Həmin sferada ilk kommersiya kapitalizmi kimi qəbul olunan merkantilizmlə birgə böyük sənaye idarələri formalaşmağa başladı. Merkantilist tərzlə yanaşma prosesindən sonra Avropada liberalizm özünü göstərməyə başladı və rasionallığın meydana çıxması, rəqabətin pik həddə və beynəlxalq ticarətin inkişafı yerli sektor sahibkarlığının vacibliyini bir daha göstərdi. Bu səbəbdən sahibkarlıqda risk amili ilk dəfə 17-ci əsrdə meydana gəldi. Digər yandan, sahibkar və vençur kapitalisti arasında meydana çıxan fərq 1800-cü illərdə geniş büsət almış böyük təsiri ilə aydınlaşdı. Daha sonra Sənaye İnqilabı 2 mühüm elementlə sürət tapdı. Bunlardan birinci olaraq elmi biliklər, daha sonra Coğrafi kəşflər və ticarət sayəsində meydana gələn kapitaldır. Bu İnqilabdan

sonra əhəmiyyət daşıyan sahibkarlar yeni elm əsasında əldə etdikləri uğurlardan yararlanaraq böyük miqdarda istehsala şərait yaradan müasir texnoloji uğurlar əldə etmişlər. Sənayeləşmənin ilk dövrlərində istehsal prosesi artmış, liberallaşma ilə ticarət tutumu genişlənmiş, sərt rəqabətin amansız formada yaşandığı bazar iqtisadiyyatına dönmüşdür. Kapitalizmin formaların yerli sektor sahibkarlığı cəhətdən əhəmiyyət kəsb etdiyi ortaya çıxdı. Müəyyən mənada hədsiz maraq əlaqəsi dövrün tələbatının çoxalması ilə bir sıra iqtisadi qaydaların formalaşmasına imkan verdi. Kapitalizmin acı qanunlarına və onların reallaşdırma tərzinə uzun zaman dözmək mümkün deyildi və alternativ üsul irəli sürmək fikirləri alimlər tərəfindən tezləşdirildi. Spesifik olaraq sosializm, himayəyə götürmə və Alman Tarix Məktəbi öndə gedir. Daha sonrakı zamanlarda azad bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi sahibkarlığın tezləndirilməsi məqsədilə vacib dönüş nöqtəsi hesab edildi. Əvvəla, iş yeri ilə evin ayrı-ayrı yerlərdə olması, o biri isə mühasibat uçotunun görülməsidir. Avstriya təhsil ocağının azad bazar iqtisadiyyatının yetişməsinə verdiyi töhfə olaraq kifayət qədər böyük imkanları qeyd etmək olar.

Beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyinə tamamilə məhəl qoymayan və beynəlxalq hüququ kobud şəkildə pozan Ermənistan işğalın mövcud status-kvonunu möhkəmləndirmək və yüz minlərlə azərbaycanlı məcburi köçkünün həm birbaşa, həm də dolay yolla öz evlərinə qayıtmasının qarşısını almaq üçün səylərini davam etdirir (Illegal Economic and Other Activities in the Occupied Territories of Azerbaijan, 2016).

Dövlət idarə sistemində sahibkarlığın yeri prosesi ilə bağlı fikir çatışmazlıqları var. Həmin bəhsi işləyən yazarların fikirlərinin ayrılmasına səbəb olan mühüm durumdan biri də dövlət idarəçiliyi formasıdır. Təşkilatların xidmət sektoruna ictimai marağı artırmaq plan, qeyri-kommersiya və ictimai imkanlardan düzgün formada istifadə olunmasını daim siyasi-hüquqi nəzarətdə saxlaya bilməsində irəli gəlir (Öztürk, A. O. (2012): “Kamu Örgütlerinde sıkı Girişimcilik”, “İş-Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Ekim 2012, Cilt:14, Sayı:4,səh.157).

Bazar münasibətləri durumunda iqtisadiyyatın struktur formasının formalaşdırılmasında ən mühüm problem dövlətsizləşdirmə və yerli inhisarda olan əmlakın şəxsiləşdirilməsidir. Həmin problem, dünya təcrübəsində əsas olaraq xırda, kiçik, orta idarələrin yaradılması üsulu ilə həll olunur (“Sahibkarlığın Əsasları” Niftullayev Vaqif, Zaman nəşriyyatı, 2002, səh. 109).

Dünyanın aparıcı dövlətlərində sahibkarlığın tərəqqisinin ayrı-ayrı iqtisadi üsulları tətbiq olunur. Bu cür modellərdən biri də xüsusi iqtisadi formalardır. Xüsusi iqtisadi sahələrin yaradılmasında başlıca məqsəd dövlət iqtisadiyyatının prioritet sferalarının inkişafının tezləşdirilməsi, yerli və xarici yatırımların cəlb olunmasına daha əlverişli imkanın yaradılması, yüksək texnoloji sferaların tərəqqisinin, rəqabətqabiliyyətli, səmərəli formada istehsal və xidmət sektorlarının təşkilinin alqışlanmasıdır.

Ölkəmizdə sahibkarlığın tərəqqisinin yeni üsullarının — xüsusi iqtisadi sahələrin, sənaye park və məhəllələrinin, aqroparkların qurulması nəticəsində uyğun işlər yerinə yetirilir. Həmin sahələrimizdə sənayenin tərəqqi etdirilməsi ilə əlaqəli həmin üsulların tətbiqi də investorların maraq dairəsinə qarışmışdır.

Özəl sahənin, həmçinin kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi artım tempinin və məşğulluğun ən mühüm mənbəyinə çevrilməsi məqsədilə işgüzar mühit əhəmiyyətli formada düzəldilməli, məhkəmə-hüquq sferasında şəffaflıq artırılmalı, haqsız formada olan rəqabətin qarşısı kəsilməlidir. Müasir və şəffaf özəlləşmə planı reallaşdırılmalıdır. Biznesin təşviq olunma mexanizmlərinin iqtisadi səmərəsi daha da inkişaf etdirilməlidir. Vergi və gömrük siyasəti dövlət büdcəsinin xərclərinin təmin olunması məqsədilə adekvat şərait yaratmaqla bərabər, sahibkarlıq durumunun stimullaşdırılmasına xidmət göstərir (<https://president.az/az/articles/view/50474>).

İşğala kimi həmin ərazilərdə fəaliyyətdə olan sənaye sahələri ölkə iqtisadiyyatında vacib xarakter daşıyır. Mühüm olaraq adətən yeyinti, yüngül, tikinti materialları formasında sənaye sahələri güclü formada tərəqqi etmişdir. İşğala kimi həmin ərazilərin sənaye sektorları arasında daha güclü tərəqqi edənləri yerli camaatın ərzaqla təmin

olunmasında mühüm rol oynayır. Bu torpaqlarda İstisu və Turşsu mineral suyunun qablaşdırma prosesi idarələri, Dağlıq Qarabağ zonasının və Ağdamın mərmər, mişar daşı fabrikləri, şərab zavodları, toxuculuq və ayaqqabı zavodları, Qarabağ İpək Kombinatı və s. idarələr fəaliyyətdə idi.

İşğal edilmiş ərazilər işğaldan öncə ölkəmizdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40 % qədərini qarşılayırdı. Ermənistanın əsarəti altında olduğunda bu torpaqlar Ermənistan üçün səmərəsiz formada olmuşdur. Yalnız Qarabağ torpaqlarında 250 min hektardan artıq məhsuldar sahələrin olmasına baxmayaraq, həmin torpaqların cəmi 7 faizi istifadə olunmuşdur. İndiki dövrdə respublikamız işğaldan azad edilən sahələrdə üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, xalçaçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın tərəqqisi məqsədilə mühüm gücə malikdir. Həmçinin orada emal və ərzaq sferasının tərəqqi etmə imkanında mövcuddur. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması həm də dövlətimizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi şəkildə töhfə verəcək. Xüsusi ilə də heyvandarlıq malları ilə daxili bazarı ödəmə səviyyəsi artacaq. Hazırda respublikamızda özünütəminatmə dərəcəsi ət və ət malları üzrə 82,5 %, süd və süd mallarına görə isə 86,2%-dir. Proqnozlara uyğun olaraq, işğaldan azad olunan torpaqlarda təsərrüfat fəaliyyəti qurulandan sonra həmin məhsullarla daxili tələbatı qarşılamaq mümkün olacaq. Eləcə də ölkəmizdə dənli (çəltik daxil olunmur) bitkilər üzrə özünü təminatmə dərəcəsi 70 faizə kimi artacaq.

Təzə yaradılacaq Bakı-Naxçıvan-Türkiyə dəmir yolu xəttinin buradan keçməsi, respublikamızın Şərqi-Qərb və həmçinin Şimal-Cənub dəhlizinin kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi, tarixi İpək yolunun bərpa edilmə regionun mühüm logistika və ticarət qovşağına çevrilmək şəraitini artıracaqdır. Həmin kontekstdə təzə ticarət qovşaqlarının qurulması, logistika mərkəzlərinin yaradılması və həmçinin hava nəqliyyatının təmin olunması üçün təzə hava limanlarının inşası xüsusi xarakter daşıyır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin tərəqqisinə aid Strateji Yol Xəritəsi” Bakı, Azərbaycan 2016).

Qeyd etmək gərəkdir ki, bu sferada görüləsi vacib addımlar öz əksini hələ 2004-cü ildə qəbul olunan "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi tərəqqi Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" olaraq vacib sənəddə öz əksini bulmuş və orada Yuxarı Qarabağ iqtisadi zonasının gələcək tərəqqi perspektivləri qeyd edilmişdi. İqtisadi sahəyə aid olan ərazilərin və həmçinin bunlara əlavə edilmiş digər rayonlarının və Hadrut şəhərinin sosial-iqtisadi tərəqqisi, ilk olaraq, infrastruktur potensialının bərpa edilməsi üzrə işlərin görülməsini tələb edir (Unec ekspert, dos. Əkbərov Məhərrəm, mart 2021, səh 19).

Bizim azad olunmuş sahələrimiz imkan potensialına və xarakterik aktivlərə sahibdir. 2020-ci il boyunca erməni vəhşilərinin təcavüzünə uğramış sahələrdə hərbi sursatların, partlamamış texnikaların zəərəsizləşdirilməsi gerçəkləşdirilmiş, Ağcabədi, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Xocavənd sahələrində 128,7 hektarlıq sahə təmizlənmişdir. Düşmənlərin bizim bu torpaqlarımızda gördüyü cinayətlər dünya mediasına ilətilmişdir. Ancaq həmin sahələrin füsunkar təbiəti və zəngin resursları işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin inkişafına və xarici yatırımcıların diqqətinin cəlb olunmasına səbəb olacaqdır. Həmin sahələrdə həm yerli, həm də xarici şirkətlər böyük şərait quracaqdır. Keçən il "MÜSİAD Expo layihəsi 2020" beynəlxalq layihəsində bu zonanın faydalı qazıntıları, mədəni irsi, füsunkar təbiəti göstərilmişdir və hər kəsin diqqətini, cəlb etmişdir. Mühüm iqtisadi potensialı olan həmin torpaqlarımızda iqtisadi aktivliyi yaratmaq məqsədilə mikro və kiçik sahibkarlıq, daxili və xarici investisiyaların təşviq olunması, dövlətin sahibkarlara dəstəyi olaraq tədbirlərin reallaşdırılması sürətlə tərəqqi etdirilir. Həmçinin, dövlətin yardımı ilə həmin torpaqlarımızın da başqa ərazilərimiz formasında dirçəldilməsi ümumilikdə dövlətimizin iqtisadi potensialına mühüm töhfə edəcəkdir. 2016-cı ilin aprel əməliyyatlarından sonra Cəbrayıl rayonunun Cəbrayıl Mərcanlı qəsəbəsi qısa zaman kəsiyində abadlaşdırıldı. Həmçinin, azad olunmuş torpaqların qısa zaman ərzində yaxşılaşdırılması məqsədilə səmərəli işlərin edilməsi prioritet sayılmalıdır. İşğaldan

əvvəl azad olunmuş sahələr üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıqda böyük paya sahib idi. Həmin torpaqların aqrar sferada potensialı çox mühümdür. Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan torpaqlarının mühüm turizm resursları var. Dünyanın ən qədim insan sahələrindən biri sayılan Azıx mağarası Füzuli zonasında yerləşir. Həmin torpaqlarda daxili və xarici turizm resursları çox mühümdür. İsti su mənbələri ilə zəngin Kəlbəcər torpağında tibbi turizminin tərəqqisi məqsədəuyğun hesab edilir.

Şəhərsalma və memarlıq məsələləri həlli ilə Nazirlər Kabinetinə 2 ay müddətində hesabat təmin edilməsi ilə bağlı məruzə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur (“İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə şəhərsalma məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 12 avqust tarixli 1423 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı, 3 sentyabr 2021-ci il).

Ölkəmizin regionlarının tərəqqisi dövlətdə uğurla reallaşdırılan davamlı sosial-iqtisadi tərəqqi yolunun vacib tərkibidir. Torpaqlarımızın tərəqqisi nəticəsində qəbul olunmuş və uğurla reallaşdırılmış dövlət işlərində, həmçinin regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinə aid əlavə işlərlə əlaqəli sərəncamlarda nəzərdə saxlanılmış vəzifələrin icra edilməsi dövlətimizdə qeyri-neft sahəsinin davamlı tərəqqi edilməsinə, regionlarda kommunal sahələrin və sosial sahələrin təminatının keyfiyyət dərəcəsinin artırılmasına, sahibkarlıq mühitinin daha da artırılmasına, investisiya yatırımının artmasına, müasir idarələrin, iş yerlərinin yaradılmasına və sonda, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq durumunun azaldılmasına şərait yaradılmışdır..

Həmçinin investorların hər vaxt marağında olduğu sahələrdən biri də texnoloji əsaslara dayanan infrastrukturun varlığıdır. Həmin torpaqlarımızda icra edilən “Ağıllı kənd” layihəsi gələcək zamanda texnoloji yatırımcıların maraqlarını qarşılıyaq, müəyyən startapların bura cəlb edilməsinə və tətbiq edilməsinə geniş imkan yaradacaq və bunun nəticəsində proseslər zəncirvari formada davam edəcək. Son olaraq, həmin işlər ölkə iqtisadiyyatının daha da gözəldirilməsinə səbəb olacaq. “Ağıllı kənd” elə bir sahədə reallaşdırılır ki, orada bir sıra ehtiyatlara çıxış, eləcə də logistika baxımından

da nəqliyyat infrastrukturunu düzgün formada qurulmalı, başqa rayonlara, ərazilərə yaxın olması gözdən keçirilməlidir.

İşğaldan azad edilən torpaqlarda sürətlə görülən infrastruktur quruculuğu layihələrdən biri də mühüm hesab edilən aeroportlardır. Orada olan hava sahələri həm iqtisadi dərəcədə, həm də geosiyasi və geoiktisadi yöndən region ölkələri arasında Azərbaycanın nüfuzunu çoxaldacaq. Başlanğıc növbədə, onu qeyd etmək vacibdir ki, post-konflikt bərpa dövründə hava limanlarının rolu mühüm xarakter daşıyır. Ən mühüm səbəblərdən biri də budur ki, nəqliyyat-logistika baxımdan həmin ərazilərə çatdırılacaq malların, gediş-gəlişin bərpa edilməsi, görülən infrastruktur, quruculuq işlərinin və bərpa müddətinin sürətləndirməsi ilə sonlanacaq. Qarabağın hava qapısı hesab edilən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı ən yeni səviyyədə inşa ediləlidir. Hava limanının istənilən formada hava gəmisini qarşılamaq imkanı yaradılmışdır. Bu hava limanının uçuş-enmə hissəsinin uzunluğu 3000, en hissəsi isə 60 metrdir. Hava limanının yeni infrastrukturla təchiz edilən terminalı saatda ən azı 200 nəfərin buraxılışına malik potensiala sahibdir.

Həftə ərzində iki dəfə Moskva ərazisindən Füzuli Beynəlxalq aeroportuna və Zaqatalaya doğru uçuşlar reallaşdırılacaq. Eləcə də “AzurAir” şirkəti Rusiyanın ərazilərindən həftədə iki dəfə, “Nord Wind” firmasında Soçi ərazisindən həftədə 7 dəfə Bakıya uçuş reallaşdırılmaq hüququ almışdır (<https://report.az/infstruktur/fuzuli-beynelxalq-hava-limanina-ucuslar-edecek-rusiya-sirketlerinin-adi-aciqlanib/>).

Aeroport Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi baxımdan dirçəlişinə mühüm dəstək verəcək. Füzuli-Şuşa magistral yolunun istifadəyə veriləcəyini də nəzərdə saxlasaq, Füzuli aeroportu bu sahəyə turizm axınının artmasında da mühüm rolunu daşıyacaqdır. Təyyarə vasitəsilə Füzuliyə gələn xarici kəslər buradan çox sadə rahat üsulla Şuşaya getmək şəraitinə malik olacaqlar. Bir sözlə, bu müasir formada inşa edilmiş hava limanı Qarabağın qapılarının bütün dünyanın üzünə açılmasında mühüm və vacib xarakter daşıyacaqdır.

Burada rayonları birləşdirən avtomobil yollarının inşası və bərpası nəzərdə saxlanılmış və bir sıra projektlərin icra edilməsinə start verilmişdir.

İnnovativ KOB-ların tərəqqisinin effektivliyi adətən yol sferasının tərəqqisi ilə müəyyən olunur. İlk proyektə artıq start verilmişdir - mürəkkəb relyefli ərazidən yerləşən Əhmədbəyli-Alxanlı-Füzuli-Şuşa magistralının tikintisinə start verilmişdir.

Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış magistral yolunun asfalt-beton qatının alt hissəsinin tikintisi sonlandırılmışdır və bu magistralın Naftalan şəhərinə kimi artırılması ilə əlaqəli işlər görülür.

Həmin sahələrin aqro imkanı mükəmməldir, düşünürəm ki, sahibkarlara uyğun əlverişli mühit yaradılacaqdır. Kənd təsərrüfatının bütün istiqamətlərinin inkişafı məqsədilə münbit sahələr, şirin su qaynaqları həmin torpaqlarda zəngindir. Bununla da, həm idxal, həm də ixrac məqsədilə ərzaq qidalarının bazarını artırmaq və dövlətin iqtisadi potensialına töhvə artırmaq mümkündür. Həmin proses inkişaf sosial-iqtisadi baxımdan da əlverişlidir, yeni-yeni iş yerləri insanların rifah səviyyəsini artıracaqdır. Dövlət və özəl idarələrin bir yerdə fəaliyyəti üzrə təzə strategiyanın qurulması, ən yeni texnologiyaların istifadə olunması ilə iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi, elm və innovasiyalara dayanan cəmiyyət quruculuğu dövlətin sosial cəhətdən inkişafına səbəb olacaqdır.

1.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dəyərləndirilməsi

Bərpa olunacaq torpaqların (həmçinin yaşayış məntəqələrinin) ardıcılığını dəqiq aydınlaşdırmağın son dərəcə vacib xarakterə sahib olduğu ortaya çıxır. Konseptual cəhətdən, həmin problemə necə yanaşılması ancaq yaşayış mühitinə dəymiş ziyanın miqyasından yox, həm də dirçəliş prosesi məqsədilə verilmiş zamandan və maliyyə imkanlarından asılıdır. Zaman və imkan qıtlığı konfliktsonrası bərpa məqsədilə məhdudiyətli ola bilər.

Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, başlanğıc olaraq daxili insan kapitalı dəyərləndirilməlidir ki, buna müvafiq keçmiş münaqişə sahəsi əhalisi aiddir. Bu iqtisadi iştirakçılar xarici agentlərin maliyyə cəhətdən passiv formada gözləməməlidir. Əksinə daha qətiyyət təşkil edən, daha artıq çalışqanlıq və innovativlik edərək özləri də başqa dəyər qura bilərlər. Tərəqqi strategiyaları sosial artıma və institutsional prosedurların tam dərk olunmasına əsaslanarsa daha dayanıqlı hesab edilir. BMT-nin İnkişaf Proqramına uyğun olaraq yerli iqtisadi iştirakçılar bərpa olunma planında mühüm rol oynamağıdır.

Məskunlaşma layihəsinin bu cür anlaşılması ən yeni elmi baxışlara dayanır: həmin sistem, bir tərəfdən, sözün həqiqi baxımından mənasında ətraf zonada baş verən proseslərə, digər tərəfdənsə, bu dəyişikliklərin özünü meydana gətirən prosedurlara dəqiqlik və incəliklə reaksiya göstərən və həmin üsulla da daim tərəqqi edən mürəkkəb strukturlu orqanizmdir. Konflikt sonrasına reabilitasiya prosesinin bünövrəsində məhz məskunlaşma sistemi olmalıdır.

Bərpa işləri başlanğıc reabilitasiya meydançalarının dekontaminasiyası ilə start götürür. Azad olunmuş sahələrin minalardan təmizlənməsi – bütövlükdə dekontaminasiyanın mühüm tərkib hissəsi olmaq etibarilə – insanların, infrastruktur və istehsal sahələrinin təhlükəsizliyini təmin etməkdə I prosesdir. Minalardan Təmizləmə üzrə Milli Agentlik həmin sahədə müəyyən praktikaya və hazırlıqlı kadrlara sahibdir.

Ancaq işğal altında olan sahələr azad olunduqdan sonra bu iş daha böyük sahələrdə, daha sıx minalanmış torpaqlarda, özü də daha dar zaman ərzində aparılmalı olacaqdır. Bu, bir sıra digər təşkilati tədbirlərin reallaşdırılmasını (xüsusilə təzə kadrların işə götürülərək kadrlara hazırlıq keçirilməsini və xarici alimlərin cəlb edilməsini) və bu məqsədlə əlavə maliyyə imkanları ayrılmasını qarşılayacaqdır.

Minalardan təmizləmə, proqram daxilində görülən bütün əlavə tip işlərdən öncə başlasa da, bərpanın daha sonra reallaşan dövrlərində davam oluna bilər. Mühüm şərt odur ki, dekontaminasiya hər bir zaman başqa işləri zaman etibarilə qabaqlasın. Bu şərt ərzində o, Dövlət Reabilitasiya Proqramına daxil edilmiş başlanğıc tədbirlər reallaşdırdıqdan sonra belə, davam oluna bilər. Torpaqların minalardan mülki qurumlar tərəfindən 4 mərhələdə təmizlənəcəyi nəzərdə saxlanılır.

Hərbi-sərhəd təhlükəsizliyi ilə əlaqəli bir sıra problemlərin həlli xüsusi tikinti-bərpa proseslərinin aparılmasını istəyir və bu səbəbdən reabilitasiya proqramında sərf-nəzər edilib tam qırağa qoyulmamalıdır. Dövlət təhlükəsizliyini birbaşa təmin edən infrastruktur proseslərini, bir qayda olaraq, ən başdan tikmək lazım olacaqdır. Bunların arasında I olaraq sərhəd təhlükəsizliyi quruluşunun yenidən qurulmasını qeyd etmək vacibdir. Buraya, bir yandan Azərbaycanla Ermənistan arasında, digər baxımdan isə Azərbaycanla İran arasında olan dövlət sərhədləri istiqamətində sərhəd hərbi xidmət yerlərinin və nəzarət məntəqələrinin, həmçinin yeni avadanlıqlarla tam təchiz edilmiş sərhəd-keçid məntəqələrinin tikilməsi aiddir.

Ümumiyyətlə, Ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqlarda bərpa işləri kifayət qədər böyükdür. Vətən müharibəsi zamanı qazanılan şanlı qələbə nəticəsində geri qaytarılan torpaqların tezliklə bərpa olunması üzrə işlərin reallaşdırılması, uyğun infrastrukturların qurulması, bu torpaqların ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasının olunması məqsədilə bu ilin ölkə büdcəsində 2,2 milyard AZN vəsait ayrılmışdır. Müşavirədə də bildirildiyi qədər, ordunun təchizat olunması, ölkəmizin sərhədlərinin bərpa olunması məqsədilə işlərin maliyyələşdirilməsi də nəzərdə tutulmaqla,

ümumilikdə bu proseslərə 4,6 milyard AZN vəsait ayrılıb. İşğaldan azad olunan torpaqların bərpa prosesi isə müvafiq ardıcılıqla reallaşdırılacaq (“İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası iqtisadiyyatımızın tərəqqisinə yeni bir təkan yaradacaq” Milli Məclisin deputatı Rauf Əliyev müsahibə).

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda mühüm məsələ odur ki, həmin yeni struktur uzun zaman üçün perspektivli sayılsın. Bu durum məskunlaşma ilə əlaqəli vəzifələrin toplumunu bir az da çətinləşdirir və praktik proseslər mühüm dərəcədə çətinləşdirir, ona görə ki bu halda bərpası nəzərdə tutulan ərazinin sərhədləri istər-istəməz artacaqdır.

Münaqişənin tənzimə salınması üzrə son qərarlar açıqlandıqdan sonra, keçmiş DQMV-nin inzibati torpaqları çərçivəsində yerləşən daha 4 ərazi və bir şəhər, əlavə olaraq Qazax rayonu, həmçinin Qazax və Sədərək rayonlarının Ermənistan torpaqları əhatəsində yerləşən 3 anklav zonası konfliktsonrası ərazilər sayılır.

Sosial-iqtisadi cəhətdən, Qarabağ hər zaman vahid bir bölgə sayılmışdır, onun dağlıq və aran zonalarına ayrılması isə adətən şərti xarakter hesab edilmişdir. Ölkəmizin məskunlaşma və şəhərsalma quruluşunun tərkib hissəsi olmaq etibarilə də Qarabağ vahid, tam bir ərazidir.

Azad olunmuş torpaqlarda iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə (əslində müasir iqtisadiyyatın qurulması) həm strateji, həm də taktiki cəhətdən müharibə sonrası rehabilitasiyanın kritik, ancaq çətin hissəsidir. Ərazidə iqtisadiyyatın yenidən qurulmasının proqram məqsədi yalnız olaraq məhv olunmuş istehsal idarələrinin təmiri yaxud tikintisi olaraq təsvir oluna bilməz.

Münaqişədən sonra iqtisadi tərəqqinin ən vacib nəticələrindən biri bununla bağlıdır ki, həm işğal edilmiş torpaqlarda, həm də indiki dövrdə məcburi köçkünlərin toplandığı yerlərdə təbii şəraitin daha da kəskinləşməsinin qarşısı alınacaqdır. İndi bəlli olur ki, qaçqınların və məcburi köçkünlərin çox olduğu ərazilərdə təbii mühit ciddi antropogen gərginlik altındadır. Münaqişədən sonra olan dövr ərzində iqtisadi bərpanın geniş məqsədinin burada qeyd edilən tərif bu proseduru anlamağımızı bəzi məqamlar əlavə edir. İlk olaraq, həmin prosesin birdəfəlik “əməliyyat” sayılmadığı (bir neçə il

ötsə də), daha artıq özünü tərəqqi etdirən (daxili tərəqqi potensialı olan) bir prosedur olduğu üçün çox zaman aparacağı bəllidir.

İqtisadi baxımdan dayanıqlı bir region qurmaq məqsədilə, dövlətin maddi-maliyyə ehtiyatları ilə bərabər, özəl sahədə toplanmış maliyyə imkanlarını da, intellektual imkanları da, üstəlik tam olaraq könüllü əsasda səfərbərliyə cəlb etmək, xüsusilə də qaçqınlar arasından çıxmış iş adamlarını bu sahəyə gəlib çalışmağa ruhlandırmaq, sahibkarlıq işləri ilə məşğul olmaq istəyən insanlara şərait yaradıb həvəsləndirmək, həmçinin peşə təlimi ərazilərində onlar üçün ayrı olaraq ixtisas və biznes kursları qurmaqda lazım olacaqdır. Son olaraq, bu cür anlaşılan iqtisadi tərəqqi prosedurunun III və bəlkə də ən son xüsusiyyəti onun həm strateji seçimlərə uyğun olaraq, həm də taktiki addımlar baxımından çoxvariantlılığıdır. Həmin seçim – xüsusilə də iqtisadi tərəqqinin strateji vəzifələri arasında seçim, bir çox cəhətdən hökumətin siyasi iradə prosesidir və bu baxımdan aşağıda qeyd olunan mülahizələr siyasi rəhbərlik üçün, ancaq və ancaq, təklif və tövsiyə xarakteri daşıya, seçim müddətində yardımçı analitik material olaraq istifadə edilə bilər.

İşğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur iqtisadi ərazisinin Arazboyu torpaqlarının adətən düzənlik relyefə və bu bölgənin cənub zonasında giriş qapısı mövqeyinə sahib olması sənaye parkının qurulması məqsədilə əlverişli mühiti təmin edir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi torpaqlarının cənubunda – Cəbrayıl rayonu daxilində yerləşən tarixi Xudafərin körpülərinin olduğu zonada sərhəd-gömrük keçid binalarının açılması da sənaye sahəsinin fəaliyyətə başlaması ilə daha uyğun hesab edilir. Həmçinin, Cəbrayıl torpaqlarında logistika mərkəzinin, ayrı-ayrı xidmət və innovativ sənaye sferalarının, həmçinin tikinti materialları istehsalı idarələrinin yaradılması işğaldan azad olunmuş digər ərazilərin də bərpasında faydalı hesab edilir (“Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 4 oktyabr 2021-ci il).

İşğaldan I olaraq azad olunmuş rayonların şərait potensialını (həmçinin əmək potensialını) araşdırmaq üçün həmin torpaqların iqtisadiyyatı tərəqqisi məqsədilə

sistem qurucusu rolu sayılacaq bir neçə sahə seçilib qeyd olunsun, yəni başlanğıc tövsiyələr irəli sürülsün. Bu şəraitə bunlar aid edilə bilər.

İmkan təminatı səviyyəsi ilə yanaşı kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sferalarının tərəqqisi prosesində vəzifələr arasındakı müvafiqlik qaydada ayrıca tədqiq edilməlidir və bu cür araşdırma bərpa proseslərini proqramlaşdırmağın sonrakı dövrlərində də reallaşdırıla bilər. Sahələrdaxili ixtisaslaşmanın var olan ən düzgün şərtlərinin nədən ibarət olduğu sırf o zaman meydana çıxacaq, sonralar mövcud olub fəaliyyətdə olan idarələri bərpa etməyin məqsədəuyğunluq hesab olunan hissəsi dəyərləndiriləcək, ayrı-ayrı mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formaları daxilində hansı yeni kiçik və orta idarələrin tikilməli olduğu qiymətləndiriləcək, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda idarələr arasında, habelə onlarla dövlətin digər regionlarındakı idarələri arasında yaradılmalı olan texnoloji proseslər və kooperasiya münasibətləri aydınlaşdırılacaq və bunların qurulma prosesləri təklif olunacaqdır. Post-konflikt ərazilərinin bərpa prosesinə birbaşa dövlət yatırımlarının potensial həcmi aydınlaşdırmaq daha asandır. Misal üçün, tutaq ki, hökumət hər bir repatriant kəndli ailəsinə iri və xırda buynuzlu heyvanat vermək barəsində qərar qəbul edərsə, güman etmək mümkündür ki, həmin ideyanın reallaşdırılması təqribən 125 mln. AZN-ə, inflyasiya nəzərdə tutulmaqla isə 193 mln. AZN-ə başa gələcəkdir. Həmin rəqəmlər onun əsasında nəzərə alınmışdır ki, kənd yaşayış torpaqlarına dönüb məskunlaşan hər ailəyə ya 1 ədəd iribuynuzlu heyvan (onun orta bazar dəyəri hazırda 1 500 manat civarındadır), ya da eyni məbləğ çərçivəsində qoyun-quzu veriləcəkdir. Ailələrin sayı isə öncəki bölmələrdə araşdırılmış repatriasiya planına uyğun olaraq hesablanmışdır. Bölgənin iqtisadi tərəqqisində iştirak edən özəl idarələr əvəzsiz maliyyə yardımını edilməsi, digər sözlə, onlara dövlət qrantları ayrılması (yenə də dövlətin həmin təklifi qəbul edəcəyi halda), birbaşa dövlət xərclərinin xüsusi bir forması olaraq ortaya çıxacaqdır.

Azad olunmuş torpaqlarda maliyyə bərpasının hökumət tərəfindən maliyyə edilməsinin koordinasiyasının mühüm komponentlərindən biri insanların

rekultivasiyası daxilində spekulyasiya sayılacaqdır. Həmin idarələrin ümumi siyahısında ən böyük şey qədim su sistemi çərçivələrinin bərpa edilməsi və istifadə edilməyənlərin tikilməsi olacaq. Su sistemi ehtiyaclardan biri hesab edilir. Hər şeydən öncə, azad olunmuş torpaqlarda aqrobiznesin, xüsusən də əkinçiliyin bərpa edilməsi üçün həyati şərtidir və kənd təsərrüfatı isə həmin torpaqlarda əhalinin böyük qismi məqsədilə əsas iqtisadi fəaliyyət sahəsi hesab ediləcəkdir. Dövlətin azad olunmuş torpaqlarının maliyyə bərpasına ayırdığı məsrəflərin dairəvi xərclərin tədqiqini qurmaq məqsədilə münaqişədən sonrakı bərpa proseslərinin sonuncu (koordinasiya) təşkili daxilində fəvqəladə fikirləşmə edilməlidir. Dairəvi xərclərin strukturunda 2 mühüm əsas hissəni ayırmaq mümkündür. Birincisi, dəyərləndirmə motivləri ilə özəl bölmənin qüvvətləndirilməsi, II isə dövlətə məxsus idarələrə və şəxsi şirkətlərə güzəştli şərtlərlə kreditlərin ayrılmasıdır. Bu tip hesablamalar həm tam olaraq münaqişədən sonrakı bərpa prosesi məqsədilə, həm də şəxs üçün uzun zaman çərçivəsində aparılmalıdır.

Sahibkarlara xüsusi lisenziyaların verilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Lakin lisenziyaların verilməsi üçün sahibkarlar tərəfindən məlumatlar təhrif olunmamalı və düzgün verilməlidir (Государственное регулирование предпринимательской деятельности Ершова И.В., Енькова Е.Е., Тарасенко О.А., Трофимова Е.В.; под ред. Ершовой И.В. 2019,172 стр.).

1.3. İşğaldan azad edilmiş regionun bərpası, tərəqqi və inkişafında dövlət və özəl sahibkarlığın birgə əməkdaşlığının zərurəti və imkanları

Sosial-iqtisadi baxımdan sarsıntuların, təbii fəlakətlərin və silahlı müharibələrin kənd təsərrüfatı istehsalına həmçinin qida ticarətinin pozulmasına, investisiyalar az məbləğə enməsinə, torpaq və strukturun şəraitinin kəskinləşməsinə, yerli və regional ərzaq təhlükəsizliyinə təsir dərəcəsini ayrı-ayrı perspektivlərdən araşdırılıb.

Həmin problemlərin aradan qaldırılması müharibədən sonrakı zaman ərzində dağılmış torpaqlarda kənd təsərrüfatı işlərinin bərpa prosesini, həmçinin döyüşlərdə iştirak etmiş qəhrəmanların müvəqqəti tərxis edilməsini, minalardan təmizlənmə prosesini, kənd infrastrukturunun, sırf yolların və suvarma sistemlərinin təzədən qurulmasını vacibliyini göstərir.

Silahlı müharibələrin ərzaq təhlükəsizliyinə təsir prosesilə əlaqəli görülən araşdırmaya görə, münaqişələr əsasən kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin dərəcədə azalması ilə sonlanır, aclığa və çoxlu sayda şəxs yeni qida mənbələri qismində miqrasiyaya gətirib çıxarır. Yaxın Şərqdə olan proseslərə axır silahlı müharibələrdən sonra İraq, Suriya, Livan və digər yerlərdə də belə olub. Bu, qonşu dövlətlərdən qonşu dövlətlərə, həmçinin Qərbi və Şərqi Avropa dövlətlərinə miqrantların hərəkəti zamanı özünü göstərir. Münaqişələr eləcə də ev təsərrüfatlarının məsrəflərini azaltmaqla, əraziləri deqradasiya etməklə, bitkilərin genetik ehtiyatlarını yox olunmaqla, kənd təsərrüfatı alimlərinin ölümünə yaxud miqrasiyasına gətirib çıxarmaqla kənd təsərrüfatına xələl yetirir.

Digər bir araşdırmaya uyğun olaraq, Suriya və İraqda gedən proseslərdən sonra insanların münaqişə torpaqlarından kütləvi formada getməsinə baxmayaraq, öncələr becərilməyən sahələrə görə həmin sahələrdə əkin sahələri çoxalmışdır.

II Dünya Müharibəsi bitdikdən sonra Avropanın iqtisadiyyatını tərəqqi etmək məqsədilə 1947-ci ildə ABŞ-da Konqres tərəfindən qəbul olunmuş Marşal Planı müharibə bitdikdən sonra Qərbi Almaniyanın iqtisadiyyatının, həmçinin kənd

təsərrüfatının qurulmasını istəyirdi. Həmin torpaqlarda kənd təsərrüfatı istehsalının qurulması və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli bu məsələlər həll olunmuşdur: I) Taxılın, dənli bitkilərinin, otlaqların məhsuldarlığının çoxaldılması; II) Süd istehsalının çoxaldılması və südün və digər tez zay olan malların keyfiyyət parametrlərinin artırılması; III) Heyvanların bəslənməsinin səmərəliliyinin çoxaldılması; və IV) Mexanikləşdirmə üsulu ilə təsərrüfat məhsuldarlığının çoxaldılması.

Ölkəmizlə həmsərhəd olan başqa Mərkəzi Qafqaz dövləti Gürcüstan 15 ildən çoxdur ki, Gürcüstanın 2 muxtar ərazisi - Abxaziya və Cənubi Osetiya dövlətin beynəlxalq dərəcədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində bütövlüyunü qəbul etməyərək, ayrılıb müstəqil ölkə qurmaq və ya Rusiya Federasiyasının daxilinə keçmək istəyir. Gürcüstan onlardan biri sayılan Cənubi Osetiya üzərində müstəqilliyi geri almaq məqsədilə 2008-ci ilin yay aylarında hərbi əməliyyata start vermişdir. Bu aksiya ərzində, xüsusi ilə də Rusiya hərbi qüvvələrinin müdaxilə etməsi nəticəsində başlayan genişmiqyaslı münaqişə ilə həmin torpaqlarda həyati təminat sistemləri və infrastruktur bütünlükdə yararsız hala gələrək, Gürcüstan torpaqlarının böyük bir qismi məhv olunub. İndiki dövrdə beynəlxalq ictimaiyyət gərgin halda olan Rusiya-Gürcüstan münaqişəsinin həlli məqsədilə var gücü ilə çalışır.

Yerli özünüidarə qurumlarından və özünüidarəetmə idarələrindən ilk reabilitasiya briqadalarının təkmilləşdirilməsindən başlayaraq ərazidə birincilərin yaradılmasına kimi münaqişədən sonra olan reabilitasiyanın bütün pillələrində birbaşa və fəal formada iştirak etmək tələb edilir. Yaxşı anlaşılır ki, öz vəzifələrini layiqincə etmək vətəndaşların ayrılmaz konstitusiyaya haqqı olmaqla bərabər, demokratik ölkənin təməl prinsiplərindən biri hesab edilir. Bununla yanaşı, münaqişədən sonra olan reabilitasiya ərzində yerli hakimiyyət idarələrinin vəzifələri onların adi vəzifələrindən əhəmiyyətli şəkildə seçiləcəkdir. Onların mühüm vəzifəsi məcburi köçkünlərin qayıtması və köçürülməsinin təşkili ilə, həmçinin həyat təminatı sistemlərinin və infrastrukturunun

bununla bərabər iqtisadi və sosial obyektlərin bərpa edilməsində bilavasitə iştirak etmək mümkündür.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixində qərarı ilə işğaldan alınan olunmuş torpaqlarda daimi məskunlaşma məqsədli yeni və layiqli həyat prosesinin qarşılınması, hər cür sferalarda quruculuq-yenidən qurma və abadlıq proseslərin edilməsi, həmçinin təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli dövrün və rifahın davamlı inkişafının bəyənilməsi məqsədilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” qurulmuşdur (“Qarabağın iqtisadiyyatı təzədən qurulacaq” İqtisadiyyat İnstitutunun Post-konflikt Ərazilərin Bərpa edilməsi Elmi Mərkəzinin rəhbəri, AMEA-nın müxbir şəxsi Akif Musayev müsahibə).

Həmin fond ölkəmizin işğaldan azad olunmuş torpaqlarının bərpası və təzədən qurulması, həmçinin dayanıqlı iqtisadiyyata və mühüm rifaha sahib regiona çevrilməsi yönündə reallaşdırılan tədbirlərə maliyyə dəstəyi artırılmasını və sərmayələrin cəlb olunmasını, bu istiqamətdə dövlət-özəl tərəfdaşlığının tərəqqisini qarşılayan, həmçinin ölkə daxilində, eləcə də ölkə xaricində zəruri təşviqat proseslərini reallaşdıran publik hüquqi kəsdir.

Onuda qeyd edim ki, işğaldan azad olunan torpaqlarımızda dağıdılmış infrastrukturun, həmçinin enerji infrastrukturunun yenidən qurulması və yenidən bərpası üçün reallaşdırılacaq irimiqyaslı proseslərdə Dövlət–Sahibkar Tərəfdaşlığının İnkişafı Mərkəzinin (DOST) mexanizminin tətbiq olunma imkanlarından da yararlanmaq nəzərdə saxlanılıb. Eləcə də hazırda bu torpaqlarda biznes yaratmaq istəyən sahibkarların biznes işlərinin Kiçik və Orta Biznesin Tərəqqi Agentliyində (KOBİA) baxılması qərarlaşdırılmışdır (KOBİA icmal 2020).

Bizneslə bağlı ən vacib şey, xüsusən də kiminsə pulunu almaq istədiyiniz zaman idarəetmədir. Bir çox sahibkarlar üçün biznes planının yaradılmasında ilk addım birinci səbəbdir (Samadov A, N., Ostanaqulova G.N. Small business and entrepreneurship. T.: Finance and Economics, 2008).

Dövlətin hər ərazisinin təbii ehtiyatları, ənənəvi formada iqtisadiyyat sahələri, nəqliyyat qovşaqlarına, həmçinin yenidən bərpa edilən nəqliyyat dəhlizlərinə və artıq

tikintisində start verilmiş maşın və dəmir yollarına yaxınlığı nəzərdə tutularaq onların ixtisaslaşması nəzərdə saxlanılmışdır. Azad olunmuş ərazilərdə mühüm fəaliyyət sahələri olaraq aqrar sektor, kənd təsərrüfatı mallarının emalı və turizm sahələri aydınlaşdırılıb. Aydın ki, Ölkə başçısı İlham Əliyevin 2020-ci il 24 noyabr tarixli qəbul etdiyi sərəncama uyğun olaraq adətən , işğaldan azad olunmuş torpaqlarda məsələlərin mərkəzləşdirilmiş üsulla həlli ilə əlaqəli Əlaqələndirmə Qərargahı inşa edilmişdir. İşin təşkilini qarşılamaq üçün Əlaqələndirmə Qərargahı fonunda idarələrarası mərkəz, mərkəzin tabeliyində 17 işçi qrupu yaradılmışdır. İşçi idarələrdə 55 dövlət qurumunun nümayəndəsi vardır (Musayev Akif Fərhad oğlu, iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nin müxbir üzvü, Post-konflikt Ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzinin rəhbəri).

Bütün bunlarla yanaşı, Enerji Məsələlərini Tənzimləmə Agentliyi tərəfindən hazırda işğaldan azad olunan torpaqlarda öncələr var olmuş və tam olaraq dağıdılmış enerji güclərinin bərpası yönündə müvafiq istiqamətdə işlər görülür.

İşğaldan azad olunan torpaqların minalardan təmizlənməsi mərhələsi bitəndən sonra kritik yol xətlərinin yenidən qurulmasına başlanacaq. Bu, yaşayış əraziləri arası gediş-gəliş prosesi və başqa mühüm təminat işlərinin təchiz edilməsini raharlaşdıracaq. İçmək məqsədilə su, sanitariya və irriqasiya prosesinin təzədən bərpa edilmə işləri isə insanların həyat dərəcəsinin yaxşılaşmasına və daha sonrakı prosesdə iqtisadi cəhətdən ailə-ev təsərrüfat işlərinin artımına yardım edəcəkdir.

Ölkəmiz işğaldan azad olunmuş torpaqlarda sosial infrastrukturun böyük qismini təzədən qurmağa məcbur olacaq. Bununla yanaşı, həmin məsələnin siyasi tərəflərindən xəbərdar olmaq çox mühümdür: sosial baxımdan olunan xidmətlər (səhiyyə, mədəniyyət)

Özəl sahə, artıq qeyd olunduğu qədər, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda = iqtisadiyyatın bütün hissələrində olan – sənayedə, kənd təsərrüfatında və xidmət sferasında köhnə idarələrin bərpa edilməsində və yenilərinin yaradılmasında aparıcı qüvvə olaraq çıxış edəcəkdir. Bəzi sferalar, misal üçün, demək olar ki bütün satış və

xidmət obyektləri, tam olaraq özəl idarələrin “öhdəsinə buraxılacaqdır”. Əhalinin ərzaqla təmin olunmasında, geyim, məişət əşyaları, inşaat məhsulları və bəzi digər malların qurulması və satışı üzrə yeni istehsal və ticarət obyektləri şəbəkəsinin meydana gətirilməsində özəl qurumlar üstün mövqelər tutacaqlar. Bunlarla yanaşı, işğaldan azad olunmuş torpaqların konfliktsonrası reabilitasiyası çərçivəsində tam bir sıra digər proseslər var ki, dövlət idarələri ilə özəl sektorun birgə işləri (şərikli fəaliyyəti) onların həll olunmasında ən səmərəli üsuldür. İstehsal idarələrinin və sosial infrastruktur sahələrinin hökumət orqanları tərəfindən inkişafı prosesində özəl şirkətlər nə qədər fəal formada olarsa, bu prosedurun bir o qədər daha tez və uğurla gedə biləcəyi şübhə doğurmur.

Ancaq aydın prosesdir ki, bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqlarına tam uyğun formada, özəl sektor o sahələrdə xüsusilə fəal hesab ediləcəkdir ki, onlarda təzə iş (biznes) başlamaq məqsədilə tələb olunan start pulun və ya kapitalın həcmi başqalarına nisbətən daha az, kapitalın dövr sürəti isə daha artıqdır. Bu o biznes tipləridir ki, sərmayənin mümkün dərəcədə daha böyük qismi dövriyyə kapitalına sərf edilir. Sənaye məhsulları ilə və xüsusilə ərzaq malları ilə pərakəndə formada ticarət, əhaliyə gündəlik göstərilən xidmətlər edən idarələr, tez hazırlanıb satılan qida malları təklif edən ictimai iaşə obyektləri və bəzi digər obyekt və idarələr sırf bu qəbildəndir. Özəl qurumun bu cür fəaliyyət tiplərinə qatılması məqsədilə hansısa məxsusi stimullaşdırıcı quruluşa ehtiyac yoxdur. Həmin mexanizmlər daha artıq kapital tutumlu və alçaq rentabelli biznes tiplərinin stimullaşdırılması məqsədilə gərək olacaqdır.

Münaqişədən sonra baş verən iqtisadi bərpa müddətində Azərbaycan sahibkarlarının nə formada fəal ola biləcəyini aydınlaşdırmaq məqsədilə keçirilən başlanğıc rəy sorğuları onu bildirir ki, onların böyük qismi iştirak üçün yalnız olaraq hökumətdən rəsmi formada dəvət istəyir. Qeyd etmək gərəkdir ki, bir sıra sahibkarlar dövlətin iqtisadi bütövlüyünün bərpa edilməsinə doğrulmuş fəaliyyətə qoşulmağı vətəndaşlıq borcu sayırlar. Həmçinin, onların dolaylı suallara cavabları bunu bildirir ki,

onlar münaqişədən sonra olan yenidən yaratma müddəti böyük qazanc əldə etmək şəraitinə bəs dərəcədə açıqdırlar. Misal üçün, sahibkarların böyük qismi hesab edir ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda başlanğıc olaraq bazarın ümumi tutumu azaldılsada, tikintidə, tikinti məhsullarının istehsalı və satışında, demək mümkündür ki, bütün məhsulların topdan və pərakəndə satışı zamanı rentabellik səviyyəsi hələ qurulmamışdır.

Bununla yanaşı, azad olunmuş torpaqların bərpa edilmə prosesi özəl sektoru daha fəal cəlb etmək məqsədilə əlavə stimullara ehtiyac duyulur. Regionun potensial baxımdan rəqabət üstünlüyü məqsədilə ünvanlı dövlət dəstəyi metodlarından imtina olunarsa, stimullar universal xüsusiyyət daşımalı və bir-iki yox, iqtisadiyyatın bütün sferalarında fəaliyyətdə olan özəl idarələrin optimallaşdırılmasına “işləməlidir”. Öz təşəbbüsü ilə azad olunmuş torpaqların iqtisadi tərəqqisində iştirak edən özəl idarələrə pulsuz maliyyə dəstəyi (dövlət qrantları). “Ödənişsiz” həmin dəstəyin sonradan ləğv olunmayacaq qrant olduğunu bildirir. Münaqişədən sonra torpaqların canlandırılması məqsədilə həmin vəsaitlərin mümkün qədər səmərəli formada istifadə olunmasına sözsüz istək var. Yaxşı olar ki, həmin iqtisadi həvəsləndirmə avadanlığından ancaq çox zəruri zamanlarda istifadə edilsin.

Bu səbəbdən təmənnasız maliyyə dəstəkləri ancaq və ancaq tam şəffaflıq və aşkarlıq durumunda paylanmalıdır. Həmçinin, bir idarəyə verilə bilən dövlət qrantının yuxarı sərhəddini aydınlaşdırıb hüquqi-normativ aktlarla təsbit etmək vacibdir. Ancaq daşdığı risklərin ciddiliyinə baxmayaraq, özəl idarələrə dövlət qrantlarının yatırılması, konfliktsonrası reabilitasiyanın ilkin mərhələlərində onları optimallaşdırmağın, xüsusilə də yüksək sosial xarakter kəsb edən ancaq aşağı rentabellik dərəcəsinə sahib olan layihələrin reallaşdırılmasına cəlb etməyin heç nə ilə əvəz oluna bilməyən bir qurumdur.

Bütün tip güzəştlər verilən zaman, post-konflikt ərazilərinin artıq regiona köçmüş şəxslərinə məxsus olan özəl idarələr üstün sayılmalıdır. Bu ancaq sosial cəhətdən deyil,

sırf iqtisadi baxımdanda mühümdür. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdıb orada çox oturmuş repatriantlar kommersiya uğuru əldə etməkdə daha dərindən maraqlı olacaqlar, yerli istehlakçının xarakterlərini daha yaxşı biləcəklər və həmçinin, biznesə birbaşa (yəni kənardan menecer cəlb olunamaqla) rəhbərlik nəticəsində daha geniş imkanlara sahib olacaqlar.

Regional cəhətdən, regionda tarazlığın təzədən formalaşması sülh və sabitlik gətirməsi mümkün hesab edilə bilər. Hazırda torpaqlarda Ermənistandan kənar olan bir sıra sabitləşmə təşəbbüsləri mövcuddur. Torpaqlarda nəqliyyat və elektrik ötürücü infrastruktur nəticəsində böyük irəliləyiş qazanılmışdır (Yukarı Karabağ'da 44 Gündə Gelen Zafer :Türkiye-Azərbaycan Kardeşliğinin Nişanesi Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, səh.73).

Xarici müəssisələrə və sərmayəçilərə azad olunmuş torpaqların bərpasına nəinki icazə yaradılmalı, hətta dövlət tərəfindən hər cür təşviq olunmalıdır. Nəzəri baxımdan, onlar istənilən tip rehabilitasiya işlərinə cəlb edilə bilərlər, ancaq praktikada işlədikləri layihələrin əhatə qismi çox güman ki, yerli özəl idarələrdən daha məhdud hesab ediləcəkdir. Bəzi xarici investorlara görə münaqişədən sonra yerinə yetirilən bərpa prosesləri ilə əlaqəli siyasi risklər onların qəbul etmək arzularından daha böyük hesab edilə bilər. Tipik formada, iki tip xarici investorlar bu cür post-konflikt torpaqlarına yardım edirlər. İlk olaraq, dövlət imkanları və donor vəsaitləri uğruna tez və asanlıqla sərvət yığmaq məqsədilə xaosdan istifadə edənlərdir və onların arzuları da heç də həmişə aydın bilinmir. İkinci növ şirkət dünya çapında tanınmış və qəbul olunan şirkətdir. Sadəcə olaraq bu cür bir şirkətin adına (brendinə) malik olmaq siyasi təzyiqlər əleyhinə “qalxan” rolunu daşıyır.

Xarici idarələr, yerli özəl obyektlər olaraq, dövlətin birbaşa dəvəti ilə (yaxud birbaşa dövlətə), həmçinin tenderlər vasitəsilə münaqişədən sonra olan yenidən qurma prosesində iştirak edə bilərlər. Yerli idarələrin işğaldan azad olunmuş torpaqların iqtisadi tərəqqisinə cəlb olunması isə yerli biznesdən daha artıq hökumətdən daha qətiyyətli, ardıcıl və ölçülüb-biçilməni qarşılayır. Məsələ orasındadır ki, əcnəbilərdən

fərqli formada yerli sahibkarlar işğal altında olan ərazilərin azad olunması prosesini ictimai rəyin gündəmində duran və aktual saxlayan ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyətdə olurlar. Bu torpaqların bir qədər üstüörtülü formada da olsa, gələcəkdə bərpa ediləcəyi və inkişaf edəcəyi fikri dövlətin bütün informasiya məkanına malikdir. Xarici investorlar hər zaman Qarabağın və ətrafının işğaldan azad edilməsinə təəccüb edəcəklər, çünki onların torpaqlarda gedən hərbi-siyasi prosedurları gündəlik izləməsi ağılabatan sayılmır.

Qarabağın dirçəlişi prosesində bir çox sahələr inkişaf etdiriləcəkdir: logistika, təchizat, təhlükəsizlik bu sahələrdəndir (İmanov Nazim Müzəffər oğlu “Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası-konseptual əsaslar” Bakı, “Qafqaz”, 2010.-270 s.(E.M.İsmayılov)).

Xarici investorları ölkəyə cəlb etmək üçün onlarla birbaşa işləmək nəticəsində Azərbaycan artıq müəyyən praktikaya sahibdir. Misal üçün, hökumətin davamlı formada həm ölkə daxilində və həm də xaricdə biznesforumlar yaratmaq və iştirak etmək təcrübəsi konfliktsonrası reabilitasiyaya da uyğunlaşdırıla bilər və çox faydalı hesab edilir. Həmçinin, bu zaman həmin biznes-forumlar daha konkret imkanlara hədəflənəcək, xarici investorları konkret bu torpaqlarda konkret layihələrin reallaşdırılmasına dəvət edəcəkdir.

Post-konflikt zaman ərzində münaqişədən təzə çıxmış torpaqlara investisiya cəlb etmək bəs qədər çətin bir mərhələdir. Investisiya yatırımlarında informasiya mövcudluğu dərəcəsi qoyulacaq investisiya ilə uyğun formada azalıb artmalıdır. Burdan o aydın olur ki, nə qədər çox torpaq ilə əlaqəli informasiya olarsa bir o qədər investorların maraq dairəsini cəlb edə bilər. Post-konflikt zaman ərzində informasiya kasadlığı olduğundan başlanğıc mərhələdə diaspora şəxslərinin olduqları dövlətlər üzrə məlumatları bəs qədər dolğun formada iş adamlarına ötürərlərsə investisiyaların cəlb olunmasına tövhə vermiş hesab edilir (İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin kiçik analitiki Ayhan Satıcının şərh, səh.4).

Şəhər və kəndlərin təzədən qurulması ilə əlaqəli diqqət çəkən mühüm məqam isə həmin prosedura “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarından istifadə olunmasının nəzərdə saxlanmasıdır. Həmin konseptlərin tətbiq olunması şəhərsalma aparılan zaman dünyanın ən öncül texnologiyalarının tətbiq olunmasına və dünyanın öncül texnoloji idarələrinin ölkəmizə cəlb olunmasına şərait yaradacaqdır. Daha sonra həmin təcrübə başqa şəhər və kəndlərdə də tətbiq oluna bilər. Həmin konseptlərin tətbiq olunması bir sıra üstünlüklər vardır. Həmin üstünlüklərə dayanıqlı formada iqtisadi tərəqqinin təmin olunması, mövcud imkanlardan səmərəli formada istifadə olunması, ətraf mühitin müdafiəsi, səmərəli nəqliyyat sisteminin yaradılması, daha təhlükəsiz icmaların təkmilləşdirilməsini, səmərəli dövlət xidmətlərinin qarşılınması və xidmət səviyyəsinin artırılması daxildir.

Ölkənin işğaldan azad olunmuş torpaqlarında bərpa prosesinin reallaşdırılmasına xarici dövlətlər və idarələr də böyük maraq göstərirlər və həmin yöndə təkliflərini irəli sürürlər. Dövlət liderimizin qeyd etdiyi qədər ilə bu torpaqlarda bərpa işlərində yalnız müharibə ərzində ədalətli mövqe tutmuş və ölkəmizə qarşı dostluq münasibəti nümayiş etdirmiş dövlətlər və onların şirkətləri yararlanma biləcəkdir.

İtaliyanın “Ansaldo Energia” idarəsi ilə 2020-ci ilin dekabr müddətində Qarabağ regionunda yerləşən 4 yarımstansiyaya alətlərinin tədarükünə aid müqavilə imzalanıb. İmzalanan sənədin dəyəri 6 mln. dollardır və müqavilə əsasında hər birinin gücü 110 Kv olan idarələr Ağdam, Füzuli, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında yerləşir.

Britaniya hökuməti də bərpa zamanı ölkəmizə yardım verməkdə maraqlı olduğunu bildirmişdir. Britaniya idarələrinin daha çox maraq etdiyi sahələrə texnoloji sahə "Ağıllı" və "Yaşıl" şəhərlərin qurulması, bərpa edilən enerji sənayesi, minalardan azad olma və mədən sənayesi daxildir. Ölkəmizdə artıq ayrı-ayrı proseslərdə iştirak edən Britaniya qeydiyyatlı “Anglo Asian Mining” fəaliyyətini azad olunmuş torpaqlarda genişləndirmək arzusundadır. Bundan əlavə artıq Britaniya şirkətləri

Füzulidə minaların azad olunmasına, şəhərsalma və infrastrukturun tərəqqi etdirilməsi layihələrinə cəlb olunmuşdur.

Azad olunmuş torpaqların bərpa olunmasına maraqlı olan başqa dövlət isə Macarıstandır. Artıq bu yöndə bir sıra layihələr icra olunur. Bununla belə, Macarıstanın Eksim Milli Bankı (Exim Bank) ərazilərinin bərpa prosesində iştirak etmək istəyən Macarıstan firmaları üçün 100 mln dollar civarında kredit xətti açmışdır. Bundan əlavə Macarıstan hökuməti azad olunmuş torpaqların minalardan azad olunması üzrə proseslərin aparılmasına yardımını məqsədlə 25 min avro vəsait ayırmağı nəzərdə tutmuşdur. Qeyd olunan dövlətlə ilə bərabər şirkətləri yenidənqurma layihələrinə investisiya ayırmaqda maraqlı olan dövlətlərə İsrail, Yaponiya və İran daxildir. Ümumiyyətlə, bərpa prosesuna xarici şirkətlərin cəlb olunması əhəmiyyətlidir. Çünki, yenidənqurma prosesinin miqyası artıqdır və ancaq yerli şirkətlərin imkanları hesabına bərpa prosesini səmərəli formada və qısa zaman ərzində reallaşdırmaq çətindir. Bununla bərabər xarici şirkətlərin dövlətimizə gəlməsi və azad olunmuş torpaqların yenidən qurulması prosesində iştirak etməsi bir sıra üstünlüklər quracaqdır. Çünki, həmin idarələr özləri ilə yeni avadanlıqlar və ənənələr gətirəcəkdir. Bu isə müasir sahibkarlıq və rəqabət mədəniyyətinin təkmilləşməsinə şərait yaradacaqdır. Azad olunan torpaqların böyük potensiala sahib olması onu deməyə əsas gətirir ki, torpaqların bərpa prosesi zamanı maraqlı olan idarələrin sayı çoxalacaqdır.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINFORMALAŞMASININ DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHİBKARLIĞIN ROLU VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası ,dirçəlişi və inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları və onların dəyərləndirilməsi

İşğaldan azad edilmiş torpaqlara dövlətin yardımı təbii ki, danılmaz və misilsizdir. Çünki həmin torpaqların bərpası məqsədilə böyük sərmayə və quruculuq layihələri tələb edilir. Həmçinin dövlət proqramları həmin torpaqların perspektivinin artırılması məqsədilə və sürətli qayıdışdan ötrü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətimizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi xalqımızın çoxəsrlik tarixi ərzində mühüm xarakter kəsb edir. Ölkə sərhədlərini yenidən qurmaqla qəhrəman xalq axır bir əsr zamanı hərbi və diplomatik sferada ən mühüm qələbəyə nail oldu. Zəfərin daimiləşdirilməsi məqsədilə öz doğma ərazilərindən qaçmış və köçkün düşmüş şəxslərin vətənə qayıdışı qarşılmalıdır. Bu Böyük Qayıdış insanlarımızın işğaldan azad olunmuş torpaqlarda dayanıqlı yerləşməsində və həmin torpaqların ölkənin iqtisadi proseslərinə qoşulmasında mühüm körpü hesab edilir.

Ərazidə müasir beynəlxalq və milli nəqliyyat-logistika körpüsünün qurulması dövlətimizin qlobal dünyaya çıxış potensialını artırmaqla bərabər, işğaldan azad olunmuş torpaqların tərəqqisinə əhəmiyyətli dəstək verəcəkdir. Öncəki dövrlərdə olduğu qədər, işğaldan azad olunmuş torpaqlara qayıdan şəxslərin təhlükəsiz yaşayışı qarşılanmalı, həmin region dövlətimizin ən abad guşələrindən birinə ən qısa zamanda dönməlidir. İndiki dövrün əsası olan layiqli yaşayışın qurulması məqsədilə bütün sferalarda quruculuğa əməl edilməlidir. Bu, stimullara uyğun olaraq və dövlət-özəl tərəfdaşlığının tərəqqisi çərçivəsində reallaşdırılmalıdır. Ancaq bu cür durumda işğaldan azad edilən torpaqların Azərbaycanın parlaq gələcəyinə tam uyğunlaşmasını təmin etmək mümkün olacaqdır.

Artıq ölkəmizin qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında avtomobil əlaqəsi qurulacaq. Naxçıvana dəhlizin qurulması məsələsinin nə qədər vacib tarixi uğur olduğunu bildirməyə gərək yoxdur. Sırf ölkə liderin göstərişi ilə əvvəllər nəzərdə saxlanılmayan Naxçıvanla nəqliyyat əlaqəsi yenidən bərpa edilir. Beləliklə də Naxçıvan həm mühasirədən azad olunur, həm də təzə nəqliyyat damarı qurulur. Ölkəmiz özünün ayrılmaz parçası sayılan Naxçıvanla, eləcə də qardaş Türkiyə ilə birləşmiş olacaq. Rusiya, Azərbaycan, Türkiyə, İran və bununla yanaşı razılıq olarsa, mənfur qonşularımız həmin dəhlizə qoşula bilər. Bununlada, regionda beşərəfli təzə əməkdaşlıq işləri qurula bilər (Azərbaycan Respublikası Başçısının Fərmanı ("Xalq" qəzeti, 12 dekabr 2020-ci tarixli, No 261, Ölkə Qanunvericilik Toplusu, 2020-ci il, No 12 1 kitab, maddə 1472).

Ardıcıl formada reallaşdırılmış məqsədyönlü proseslər və genişmiqyaslı işlər dövlətimizin iqtisadi və hərbi-müdafiə bacarığını daha da artırmış və 44 günlük parlaq Vətən müharibəsində möhtəşəm qələbənin əldə olunmasına güclü təkan yaratmışdır. Bu gün işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpa edilməsi, gələcək tərəqqinin təmin edilməsi, zəruri strukturun qurulması və insanların doğma sahələrinə qayıdışı yönündə geniş həcmdə işlər gerçəkləşdirilir. Bildirilən torpaqların mühüm iqtisadi imkanından, təbii sərvətlərindən və mühüm turizm potensiallarından səmərəli istifadə olunmaqla onların bərabər tərəqqisinin təmin olunması məqsədilə nəzərdə saxlanılan bütün işlərin bir proqram əsasında görülməsinin əraziləri işğaldan azad olunmuş torpaqların iqtisadi torpaqlar üzrə bölgü payına təkrarən baxılmasını bildirir. Zəngəzur dağ ərazisi ilə əhatə edilən, Laçın və Kəlbəcər ərazisindən Naxçıvana kimi geniş bir torpaqları tutan Zəngəzur ərazisinin şərq qismində, Ermənistanla sərhəd zonada olan və oxşar coğrafi ərazidə, tarixi dövrdə birgə, həmçinin uzun müddət 1861-ci ildə qurulmuş Zəngəzur zonasının daxilində olmaları və mühüm sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni əlaqələri Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər ərazilərinin vahid iqtisadi zonada birləşdirilməsini zəruri göstərir.

Özünə xas parlaq tarixi-mədəni zənginliyə, əsrarəngiz təbiətə sahib cənnət Qarabağ torpaqlarının bərpa edilməsi və sürətli tərəqqisinin təmin olunması məqsədilə yeni Qarabağ iqtisadi torpaqlarının da yaradılması mühümdür. Azad edilmiş torpaqların dövlətimizin iqtisadiyyatına reinteqrasiyası başqa iqtisadi zonalar, həmçinin Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi sahələri üzrə planlaşdırma prosesinin səmərəliliyinin çoxaldılmasına, iqtisadi idarəetmə zamanı çevikliyin yaradılmasına və həmin minvalla bu iqtisadi zonaların daxilinə də təkrarən baxılmasını istəyir.

Ölkə başçısının 2019-cu il 29 yanvar tarixində 500 sayılı Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “ölkə regionlarının 2019-2023-cü illər ərzində sosial-iqtisadi tərəqqi Dövlət Proqramı”nın icrası məqsədilə bu Dövlət Proqramında qeyd olunan iqtisadi zonaların bölgü prosesi tətbiq olunur.

İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpa edilməsi və inşası, dövlətimizin iqtisadiyyatına inteqraiyl olunması, dayanıqlı və tarazlı tərəqqisinin təmin edilməsi, mühüm standartlara uyğun olan sosial rifaha nail edilməsi üçün aid olan dövlət idarələrinin rəyi nəzərdə tutulmaqla “Ölkəmizin işğaldan azad olunmuş torpaqlarının 2021-2025-ci illər dövründə bərpa prosesi və dayanıqlı formada tərəqqisi Dövlət Proqramı”nın layihəsi hazırlanmışdır.

“Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC işğaldan azad edilmiş torpaqlarda meliorasiya yaxud su təsərrüfatı işlərinin qurulması, həmçinin tərəqqisi üzrə Dövlət Proqramı qurmuşdur. Proqramın başlıca məqsədi Dağlıq Qarabağın ətrafında olan, uzun zamanlar erməni təcavüzə uğraması uğramış torpaqlarda suvarılan sahələrin kənd proseslərində istifadə edilməsinə şərait qurmaq məqsədilə başlanğıc pillədə meliorasiya və su işləri yerlərinin təmir-bərpası olunması ilə onların iş şəraitinin bərpa edilməsi, sonrakı zamanlarda həmin yerlərin müasir dərəcədə yenidən yaradılmasına və inkişafını əldə etməklə idarə olunmasının səmərəli təşkil edilməsindən bağlıdır. Həmin dövr səhmdar cəmiyyəti meliorasiya və su təsərrüfatı yerlərinin inşası, yenidən

yaradılması proseslərinin davam olunması üzrə planlarını aid olan orqanlara göstərmişdir.

İşğaldan azad olunmuş torpaqların iqtisadi imkanlarının dəyərləndirilməsi qiymətləndirilməsi və müqayisəli üstünlük sferalarının müəyyən olunması yönündə yerli və beynəlxalq mütəffəkirələr ilə tərəfdaşlığa başlanılıb. Həmin yöndə AMEA-nın İqtisadiyyat Universiteti və “Boston Consulting Group” danışman firması ilə yanaşı uyğun işlər edilməlidir. Baş nazir ölkə başçısının tapşırıqlarına uyğun olaraq növbəti il üçün aydınlaşdırılmış prioritetləri aşağıdakılardır:

- İşğaldan azad olunmuş torpaqların iqlim şəraiti nəzərdə olmalıdır;
- Qarabağın turizm durumu nəzərdə tutularaq inkişaf prioritetləri qurulmalıdır;
- Beynəlxalq hava limanlarının, habelə dəmir yolu xətlərinin tikinti prosesi həm nəqliyyat infrastrukturunu artıracaq, həm də müasir iş yerləri qurulacaqdır;
- Həmin torpaqların aqrar istehsal həcmi genişlənərək, kənd təsərrüfatı sahələri inkişaf olunacaqdır;
- Ölkə başçısı İlham Əliyevin tapşırıqlarına müvafiq olaraq işğaldan azad olunmuş torpaqlarda torpaq islahatının görülməsi məqsədilə yeni mexanizm və meyarlar işlənib qurulmalıdır;
- Ölkə səviyyəsində su bazası ilə əlaqəli məsələləri həll etməklə bərabər, işğaldan azad olunmuş sahələrin su ehtiyatlarından səmərəli formada istifadə prosesinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Azad olunmuş ərazilərdə ən yeni suvarma sistemləri qurulmalıdır;
- Azad olunmuş torpaqların yaşıl enerji zonasına dönməsi, bu torpaqlarda su mənbələrindən istifadə olunaraq su elektrik stansiyalarının tikintisi üçün şərait diqqətə tutulmalıdır;
- İşğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası prosesi dövlət idarələrinin dövlət siyasətinin ayrı-ayrı yönələri üzrə fəaliyyətində prioritet olmalı, cari və perspektiv proses Böyük Qayıdış planları ilə dəyərləndirilməlidir;
- Köçkün şəxslər öz yurd-yuvalarına dönməlidir;

- Ölkə başçısı İlham Əliyevin qətiyyəti və güclü siyasi iradəsi ilə reallaşdırılan antikorrupsiya işləri ardıcıl formada yerinə yetirilməlidir;

- Mərkəzi icra hakimiyyəti idarələrinin Hökumətə göstərdiyi təkliflərin hamısında antikorrupsiya mexanizmləri və elementlərinə qəti formada yol verilməməlidir;

- Cari il ərzində iqtisadi artımın bərpa olunmasına nail olmalıyıq;

- Dövlət imkanlarından səmərəli qaydada istifadə edilməsi məqsədilə maliyyə inzibətçiliğinin keyfiyyəti artırılmalı, maliyyə intizamı artırılmalıdır;

- Fiskal dayanıqlığın qurulması davamlı formada büdcə xərclərinin qurulmasını, qənaət rejiminin tətbiq edilməsini, artıq və səmərəsiz məsrəflərin qarşısı kəsilməlidir;

- Dövlət satınalmalarının şəffaf formada olması və effektivliyi ödəməlidir. Şişirdilmiş məbləğlərlə satınalmaların qarşısı qəti formada kəsilməlidir

Özəl sahəni investisiya layihələrinin kapitallaşmasını cəlb etməliyik;

- Dövlət-özəl tərəfdaşlığının təşviq olunması qurulmalıdır;

- Prioritet sferlərə özəl investisiyaların cəlb olunması stimullaşdırılmalıdır;

- Dövlət investisiya işlərinin səmərəliliyi analiz olunmalıdır;

- Kiçik və orta sahibkarlığa yardım proqramı yerinə yetirilməlidir;

- Ötən il start verilmiş ancaq bir sıra səbəblərdən tam formada tətbiq olunmamış İcbari Tibbi Sığorta sistemi həmin il 2 mərhələdə reallaşdırılmalıdır;

- Post-pandemiya dövrünə ciddi formada hazırlıq işləri aparılmalı, orta və uzunmüddətli hədəflərimizi bir daha aydınlaşdırmalıyıq. Artıq bununla yanaşı Ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən Nazirlər Kabinetinə uyğun tapşırıqlar göstərilmişdir (<https://nk.gov.az/az/article/1362/>).

Ölkə başçısı İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ərazi tamlığımızı qurduqdan dərhal sonra liderimizin tapşırıqlarına müvafiq olaraq Qarabağda start verilmiş quruculuq işləri daxilində dəmir yolu infrastrukturu prosesləri intensiv formada reallaşdırılır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən adaptasiyası prosesi ilə birlikdə Gəncə və Mərkəzi Aran rayonlarımızın da yenidən bölgüsünü təmin etmək məqsədəuyğundur (“Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı).

Ölkə başçısı İlham Əliyevin 24 noyabr 2020-ci il tairixində imzaladığı Sərəncamına uyğun olaraq təzədən qurulması işlərinə start verilən Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin oxa uyğun uzunluğu 47,1 kilometr qədərdir. Layihə zamanı birxətli dəmir yolu xəttinə uyğun olaraq hazırda fəaliyyətdə sayılan Bərdə və Köçərli stansiyaları restavrasiya olunacaqdır, Təzəkənd və Ağdam stansiyaları təzədən qurma işləri yerinə yetirilməsi üçün təmirə bağlanacaqdır. Eləcə də yol üzrə 114 ədəd süni formada mühəndis avadanlıqlarının tikintisi də nəzərdə saxlanılır. İndiki dövrdə dəmir yolu xəttinin Bərdə-Köçərli-Təzəkənd yönü üzrə layihəsinin verilməsi və üst sxeminin söküntüsü işləri sonlandırılıb, torpaq qatının, üst quruluşu elementlərinin, süni formada hazırlanmış avadanlıqların tikintisi və Təzəkənd-Ağdam yönündə layihələndirmə prosesi davam etdirilir.

İndiki dövrdə Qarabağda 11 ayrı-ayrı istiqamətdə avtomobil trasları çəkilir ki, bu trasların da ümumi uzunluğu 700 kilometrdən artıqdır. Bu sahədə tikilən aeroportlar, qurulan dəmir yolları vasitəsilə transportlar da həm insanların Qarabağa geri dönməsinə, həm də burada icra edilən iqtisadi layihələrin səmərə dərəcəsinin artmasına yardım göstərəcək. Həmçinin, dövlətimizin reallaşdırdığı bütün nəqliyyat infrastrukturunu, 2023-cü ilə kimi Füzuli, Zəngilan və Laçında ard-arda açılması nəzərdə saxlanılmış hava limanları, qurulan avtomobil və dəmir yolları bütün dünyaya inteqrasiya proseslərinin də kəskin sürətlənməsinə şərait yaradacaqdır. Qlobal cəhətdən isə Avropa və Asiyanın daha sıx iqtisadi inteqrasiya prosesini qarşılayacaq.

Ölkə başçısı “İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda şəhərsalma məsələləri barədə” fərman imzalayıb ki, bu fərmanda erməni vandallarının işğal müddətində xaraba qoyduqları yaşayış sahələrinin bərpa edilməsi, sosial-iqtisadi inkişafı cəhətdən mühüm xarakter kəsb edir. . Qeyd olunan sərəncamla Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura

Komitəsi işlərində Qarabağ Regional Memarlıq və Şəhərsalma Baş Qurumu yaradılmışdır.

2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında özəl sahibkarlığın inkişafının prioritet istiqamətləri

Bir iş quran zaman onun hüquqi strukturu sahibinin ən mühüm praktik qərarlarından biri hesab edilir. Hər bir struktur tipinin biznesin ölçüsü, biznes sahibinin və işçilərin sayı, sənaye və başqa dəyişənlərdən təsir dairəsinə düşmüş öz üstünlükləri və mülahizələri mövcuddur. Hər bir ölkə öz biznesin təkmilləşməsi qərarlarını qəbul edir və bütün ölkələr hər tip biznes strukturuna icazə yaratmır. Bu onunla bağlıdır ki, hər hansı bir biznes növünün təkmilləşdirilməsi məqsədilə tələblər formalaşır.

Fərdi sahibkarlıq ən tipik biznes tipidir. Fərdi sahibkarların böyük bir qismi bir işçisi olan kiçik idarələrdir - sahibi. Fərdi sahibkarlıq qurmaq əsasən asan hesab edilir. Fərdi sahibkarlıq qurmaq məqsədilə əsasən öz adınızla sərbəst yaxud müstəqil iş görmək bəslənəcəkdir.

Biznesinizi fərdi sahibkar olaraq strukturlaşdırmağın iki mühüm faydası təkmilləşmə prosesinin sadəliyi və vergilər hesab edilir. Fərdi sahibkarlıq qurmaq məqsədilə əsasən tələb edilən rəsmi addımlar olmadığından ötrü heç bir xərc tələb edilmir. Eləcə də, fərdi sahibkarların sahibləri qurduqları biznesin qazanclarını şəxsi gəlir vergisi bəyannamələrində hesablayaraq müəyyən edirlər. Bu tip çatışmazlıq, fərdi sahibkarların öz yiyələrinə heç bir hüquqi qorunma təklif etməməsidir.

Dövlət və özəl idarələrin kommertiya nəticələrinin müqayisə olunması həmişə əhəmiyyətli məhdudiyətlərə gətirib çıxarır. İqtisadiyyatın rəqabət yönümlü sahələrində normal durumda fərdi sahibkar cari bazar dəyəri cari marjinal xərcləri bitənə kimi istehsal prosesini davam etdirir. Dövlət idarəsi ev təsərrüfatlarını ictimai məhsullarla (xidmətlərlə) qarşılayacaq, hətta bu məhsulların tarifləri onların uyğun xərclərini qarşılamasa belə. Müəyyən zamanlarda dövlət idarələri bazarda inhisarçı

mövqelər yarada bilər. Xüsusilə, həmin proses, dövlətə xas idarələrin dövlət qurumlarının sifarişi vasitəsilə məhsul istehsal etdiyi ikitərəfli inhisarçı durumda özünü açıq formada göstərir. Əgər dövlət öz ölkəsinin istehsal sahələrinə sahib olmamağı üstün tutursa, bu, inhisarçı olaraq çıxış edən dövlət idarələrinin davranışına daxildir.

Əgər firmalar az-çox homojen mallar istehsal edərlərsə, bu, dövlət və özəl idarələrin parametrləri arasında müqayisə yaradan araşdırma və müqayisələr etmək üçün şərait yaradır. Təbii ki, bir neçə faktor istehsalın səmərəlilik dərəcəsinin müqayisəli analizini çətin hala gətirir (məhsul çeşidində olan fərq, bazar tələbinin xüsusiyyəti, maya dəyərinin tapılması üsulunun bəz qədər müqayisə edilməməsi və s.). operativ təzədən müzakirə şəraiti məhdud olan müqavilələrin nəzəri üsulları, dövlət idarələrinin idarə edilməsi məqsədilə optimal strategiya daha artıq qeyri-kreativ, rutin və ya “təsdiqlənmiş” qanunların qəbulu ilə bağlı olardı. Bu cür şirkətlərdəki menecerlər istehsal xərclərini azaltmaq məqsədilə innovasiyalara nisbətdə daha az etibar göstərirlər. Dövlət idarələrinin inhisarçı gücü və inzibati rıçaqları həmin tendensiyanın əhəmiyyətli formada artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Ermənistan işğalından azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi sahələrində bərpa və quruculuq işləri ilə bərabər, zəngin iqtisadi sahələri olan həmin ərazilərin milli iqtisadiyyata uyğunlaşması yönündə tədbirlər reallaşdırılmaqdadır. Strateji plana uyğun olaraq, bu sahədə istehsal, emal, ticarət prosesi və xidmət işləri üçün infrastrukturun qurulması, müasir texnologiyaların tətbiq olunması, investisiya cəlbəediciliyinin təmin olunması nəzərdə saxlanılır. Həmin minvalla sahibkarları həvəsləndirmək məqsədilə xüsusi vergi-gömrük sferasında güzəştləri, ayrı-ayrı iqtisadi, maliyyə və institusional vəziyyətinin tətbiqi reallaşdırılır.

Prezident 10 dekabr 2021-ci il tarixində “İşğaldan azad olunan torpaqlarda iqtisadi tərəqqinin sürətləndirilməsi məqsədilə əlaqəli bir sıra tədbirlər barədə” Sərəncamına uyğun olaraq, bu torpaqlarda istehsal işləri ilə məşğul olan insanlar üçün

xammal və malların idxal olunması ilə əlaqəli gömrük və vergi prosesinin aydınlaşdırılması haqqında Vergi Xidmətinə təkliflər hazırlamaq göstəriş verilmişdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqlarında kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olacaq insanların torpaq vergisi istisna edilməklə, bütün vergilərdən azad olunması nəzərdə saxlanılır. Bundan əlavə, Qarabağ zonası böyük sənaye imkanına sahibdir. Sənaye torpaqlarının investisiya cəlbediciliyini artırmaq məqsədilə indiki dövrdə Sənaye Texnologiyalar Parklarında, Ələt Azad İqtisadi Zonasında vergi və gömrük siyasəti reallaşdırılır, azad olunmuş torpaqlarda sənaye idarələrinə görə bu güzəştlər həyata keçiriləcəkdir. Cəbrayıl da təzə fəaliyyətə başlayan “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” adlı Sənaye Parkında birinci xarici yatırımlar qeydə alınmışdır, Rusiyanın “KamAZ” ASC firması tərəfindən həmin torpaqlarda ilk investisiya layihəsinin icra olunması yaxın zamanlarda reallaşacaqdır. Bu sərmayəçilər üçün vergiyə olunan güzəştləri nəzərdə saxlamışdır.

Hazırda 50-dən artıq xarici firma işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpa olunması üzrə layihələrdə iştirak etmək məqsədilə hökumətə müraciət ünvanlamışdır. Həmin şirkətlər üçün də vergi güzəştlərinin tətbiq olunması planlaşdırılır. Eləcə də yerli sahibkarların da işğaldan azad olunmuş torpaqlarda biznes yaratmaq istəyi hədsiz formada artıqdır. KOBİA- bu günə kimi 980 sahibkar müraciət ünvanlayaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi torpaqlarında işləmək arzularını qeyd etmişdilər. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda fəaliyyətdə olacaq sahibkarlıq subyektlərinə, həmçinin kiçik və orta sahibkarların həm qazanc, həm də gəlir vergisinə uyğun güzəştlərlə əhatə edilməsi nəzərdə saxlanılır.

Rəqəmsal texnologiyalar da sahibkarlıq işinə böyük təsir göstərir və inkişafına səbəbiyyət verir (B. Ю. Буров Основы предпринимательства Часть III, 2018, 296 с.).

Hökumət dövlətimizdə məşğulluq şəraitinin qurulmasına cavabdehlik daşıyır. Özəl sahə gəlir bahasına məşğulluq yaratmaqda heç bir zaman maraqlı deyil. Dövlət

idarələri respublikamızda məşğulluq imkanları yaratmaqdan ötrü çox mühümdür. Onların sayı artıqdır böyükdür və işçi ehtiyacı da həddən artıqdır.

Yerli sahibkarlıq subyektlərinin mühüm bir qisminin investisiya təşviq olunması sənədi əldə etməsini nəzərdə saxlayaraq, onlara görə qanunvericilikdə nəzərdə saxlanılmış vergi güzəştləri ilə əhatə olunması daha asan hal alacaqdır. Çünki investisiya təşviq olunma sənədi almış hüquqi kəslər və fərdi sahibkarlar 7 il ərzində bir neçə vergiləri və rüsumları ödəməkdən azad olunmuşdurlar: hüquqi kəslər və fərdi sahibkarlar qazandıqları qazancın 50 faizinə uyğun olaraq mənfəət (gəlir) vergisi, uyğun investisiya layihəsi daxilində investisiya vəsaiti uğruna əldə olunmuş əmlaklardan ötrü əmlak vergisi, mülkiyyətində yaxud istifadəsində olan uyğun sahələrə görə torpaq vergisi, təsdiqedicə kağız əsasında avadanlığın, texnoloji qurğuların və cihazların idxalına uyğun olaraq isə ƏDV və gömrük vergisindən azaddır.

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda sosial sığorta və başqa güzəştlər tətbiq olunacaqdır. Eləcə də, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda fəaliyyətdə olan sahibkarlara daha uyğun və güzəştli bank kreditlərinin verilməsi məqsədilə İqtisadiyyat Nazirliyinə və Mərkəzi Banka bir sıra tapşırıqlar verilmişdir. Sahibkarların göstərdikləri biznes-planda işğaldan azad olunmuş torpaqları nəzərdə saxlayan layihələrə üstünlük veriləcək və güzəştli kreditləri başlanğıc mərhələdə onlara təqdim olunacaq.

Ağdam və Füzulinin işğalda olmayan sahələri də nəzərdə tutulmaqla, azad edilmiş torpaqlarda təxminən 232.8 min hektar ərazidə əkin sahələri vardır. Eləcə də 430 min baş iribuynuzlu, 1,6 mln baş xırdabuynuzlu mal-qaradan ibarət fermaların yaradılması məqsədilə üçün şərait vardır. Regionun tarix boyunca heyvandarlıq sahəsi üzrə var olan şəraiti və təbii-relyef xarakterləri nəzərdə tutulmaqla, gələcək zamanlarda da mal- qara üstünlüklü kənd təsərrüfatı istehsal olunması üstünlük yaradacaqdır. Həmin zonada ət və süd malları idarələri, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq və arıçılıq torpaqlarını bərpa edilməsi və artırılması reallaşdırılacaq. Bundan başqa, ərazidə müasir aqrar layihələr, intensiv meyvəçilik sahəsinin tərəqqisi də nəzərdə saxlanılmışdır.

Proqnozlara uyğun olaraq, bu sahələrdə kənd təsərrüfatı ərazilərinin tərəqqisini stimullaşdıran yardım tədbirləri sayəsində yaxın zamanlarda kənd təsərrüfatında həqiqi artımın 9 %-i, həmçinin respublika üzrə buğda istehsal prosesinin 10-12 %-i Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonalarında reallaşdırılacaqdır. İlk dövrə bütövlükdə bu torpaqlarda 1 milyard AZN-lik əkinçilik məhsulları becərmək mümkün sayılır ki, bunun da əhəmiyyətli qisminin buğda və taxıl olması nəzərdə tutulmuşdur.

Cəbrayıl bölgəsində qurulacaq sənaye zonası 200 hektar torpağı əhatə edir. Torpaq kənd təsərrüfatı mallarının emal prosesi, sənaye, sosial və texniki hissələrə ayrılacaq. Orada logistika və ticarət işləri, anbar sahələri, topdan və pərakəndə formada satış məkanları, TIR üçün park, gömrük, yanacaqdoldurma məntəqəsi, maşın və başqa avadanlıqların təmiri yerlərinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Sənaye zonasında tikinti məqsədilə üzlük və izolyasiya məhsulları, ayrı-ayrı qatqı agentləri, metal quruluş istehsal edilməsi idarələrinin təşkil prosesi nəzərdə saxlanılır. Parkın daxilində, eləcə də kənd təsərrüfatı mallarının qablara yığılması, meyvə-tərəvəz yerləri, süd və ət malları istehsalı və emal prosesi, şərab, yem, gübrə istehsal prosesi, ipək işləri idarələrinin, soyuducu kameraların yaradılması, balaca istehsal və xidmət sferalarının qurulması nəzərdə tutulur. İşğaldan azad olunmuş Cəbrayıl ərazisi qum-çınqıl, mişar daşı, kərpic gili, sement malları, gəc, əhəng və yəşəm formasında sərfəli qazıntılarla boldur. İşğal prosesində öncəki zamanlarda ərazisi iqtisadiyyatının mühüm hissələri üzümçülük, tütünçülük, heyvandarlıq və taxılçılıq hesab edilmişdir. Eləcə də ərazidə qaramal kökəltmə, quşçuluq və baramaçılıq işləri, xalçaçılıq idarəsi, üzüm emal prosesi, çörək fabrikləri, kənd təsərrüfatı avadanlığının təmir olunması idarələri fəaliyyətdə olmuşdur.

Ərazilərin işğal olunması Ermənistanı ciddi iqtisadi fayda verədi. Həmin torpaqlar yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərlə bol olmasına baxmayaraq, filiz, əlvan metallar, Au, Hg, Cr, perlit, əhəng, mərmər, , mineral sular və s. olaraq mineral ehtiyatlarına malikdir və iri kurort rekreasiya şəraitinə sahibdirlər. Ermənistan həmin şəraitindən heç zaman

tam istifadə oluna bilməmişdir. Bəli, Kəlbəcərdə və başqa torpaqlarda faydalı qazıntılarımız kустar metodlar ilə talan olundu və ətraf mühitə ziyan, xələl gətirdi. Azergold QSC və Azərbaycan Sənaye Korporasiyası həmin ehtiyatların artırılması və emalı məqsədilə praktikaya, ixtisaslaşmış şəxslərə, ixrac və investisiya potensialına sahibdir. Bununla da, Azərbaycan təzə təbii sərvətləri dövriyyəyə buraxmaqla qərb zonasının tərəqqisini, mədən sənayesinin və həmçinin metallurgiya kompleksinin tərəqqisini təmin etmək bacarığına sahibdir.

Dövlət davamlı formada mümkün olan ən yüksək dəyər qurmağı və əhaliyə gözəl xidmətlər göstərməyi planlayır. Orada dövlət mülkiyyəti ilə dəyər qurulması dövlətin mülkiyyətçi formasında məqsədinə, ya müəyyən müddət ərzində mümkün olan ən yüksək qazanca, yaxud da dövlət siyasətinin məqsədlərinə ən uyğun formada nail olmaq sayılır.

Dövlətin mülkiyyət haqqını reallaşdırması dövlətin mülkiyyətçi formasında məqsədinə çatmasına yardım göstərəcəkdir. Mümkün olan ən böyük gəlir əldə etmək yaxud dövlət siyasətinin məqsədlərinə müddətlə ən səmərəli formada nail olmaq məqsədilə şirkət davamlı ayaqda durmalıdır.

Davamlı formada olan şirkət, gələcək insanların şəraitini məhdudlaşdırmadan bu gün üçün ehtiyacların qarşılmasını təmin etməklə bərabər, uzunmüddətli dəyər qurmağa yardım göstərəcək formada maliyyə, sosial və ətraf mühit faktorlarını tarazlaşdırır. Dövlət də qeyd edir ki, şirkətlər öz işlərini məsuliyyətli formada yerinə yetirirlər. Bu, firmanın cəmiyyət, insanlar və ətraf zonaya görə yaratdığı risklərin müəyyən olunmasını və idarə edilməsini istəyir. Davamlılıq və məsuliyyətli biznes etikasının nəzərdə tutulması dövlətin şirkətlərdən bəkləntilərində və dövlət rəhbərlərinin onları necə izləməsində özünü büruzə verir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların böyük qisminin kənd təsərrüfatı rayonları sayıldığını, eləcə də yüngül sənaye xammalının böyük hissəsini kənd təsərrüfatı mallarının təşkil etdiyini nəzərdə tutsaq, bu sferanın tərəqqisi məqsədilə böyük

perspektivlər olduğunu bildirə bilərik. Misal üçün, baramaçılığın tərəqqisi uyğun yüngül sənaye idarələrinin açılmasına əlverişli mühit yaradacaq.

İctimai idarələrin iki müəyyənedici xarakteri var: onlar dövlətə xasdır və nəzarət edilir; və biznes fəaliyyəti ilə məşğuldurlar. İdeal formada, statistik müqayisələr aparılan zaman, həmin xüsusiyyətlərə düzgün və ardıcıl mənə qeyd olunmalıdır, ancaq təcrübədə bunu etmək çətin hesab olunur.

Bu qismən ondan ötrüdür ki, dövlət idarəsi sektoru ətrafında düzgün və iqtisadi baxımdan faydalı sərhəd çəkmək çətin hal hesab edilir, xüsusi ilə də başqa dövlətlərdə faktiki formada bütün idarələr müəyyən səviyyədə hökumət nəzarətinə tabe olurlar.² Bununla yanaşı, daha mühümü odur ki, data problemlərinə müvafiq. Beynəlxalq təşkilatların heç biri dövlət idarələri barədə hərtərəfli informasiya dərc etmir və müxtəlif dövlətlər üzrə statistik mənbələr ümumi olaraq dövlət idarələrinin əməliyyatların ayrıca müəyyən etmir

Bu sferada tarixi praktikada var. XX əsrin ilk illərində Şuşa və Cəbrayıl zonalarında 17 ipəkəyirən zavod (12-si Şuşada, 5-i isə Cəbrayılda) fəaliyyətdə olmuşdur. Bunlarla bərabər, Şuşada 6 ipəkəyirən, 2 ipəkəşən və 3 baramaboğan zavoddan ibarət səhmdar cəmiyyət də mövud olmuşdur.

Qarabağda xalçaçılıq işlərinin zəngin izləri mövcuddur. Xalçaçılığı tərəqqi etdirməklə həm daxili bazar tələbatının tələblərini qarşılamaq, həm də beynəlxalq bazarda ənənəvi formada Qarabağ xalçalarının satış prosesini təşkil etmək vacibdir. Bu, ölkədə Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği cəhətindən də perspektivli sayılır.

İndiki dövrdə yüngül sənaye məhsulları respublikamıza adətən Çin və Türkiyədən idxal edilir. Dünya iqtisadiyyatına təsir edən pandemiya Azərbaycanda da sənayenin bir neçə hissəsinə yenidən baxmağı zəruri hala gətirmişdir. Bu cəhətdən, daxili bazarda idxalı yerli istehsal ilə əvəz etməyə imkan yaranmışdır.

Yeni texnologiyalara uyğun olan yüngül sənaye cihazları çox bahalı olduğu üçün görə bu sferaya iri tutumda investisiyaların cəlb olunmasına gərək vardır. Bu səbəbdən

işğal olunmuş torpaqlarımızda yüngül sənayenin qurulması və inkişaf olunması güclü dövlət yardımı və xarici investisiya yatırımı ilə reallaşdırıla bilər.

Ağdamda qurulmuş sənaye parkı Azərbaycan daxilində V, "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" adlı sənaye zonası isə VI olacaq. Ağdam sənaye parkı üçün ayrılan zona işğaldan öncə də sənaye məqsədli istifadə olunmuşdur. Park Ağdam zonasında 190 hektar sahədə inşa ediləcəkdir və Ağdam şəhərinə çəkilməsi nəzərdə tutulan əsas maşın və dəmir yolu kommunikasiyalarının kəsişmə zonasında yerləşəcək. Parkın tərəqqisi mərhələli formada reallaşdırılacaq. Orada rezidentlər ölkə tərəfindən torpaq ərazisi, nəqliyyat və kommunal işlər də daxil edilməklə lazım olan işləri infrastrukturla təmin ediləcəkdir. Aşağı kirayə haqqının varlığı, 10 il zamanına qazanc və torpaq vergisindən, həmçinin istehsal məqsədlərindən ötrü texnologiya və alət idxalına uyğun formada 10 və 7 il zamanında ƏDV və idxal vergilərindən azad olunma sənaye zonalarının rezidentləri məqsədilə başqa stimullar yaradacaq. Sənayeləşmə proseduru pilləli formada reallaşdırılacaq. Başlanğıc iş Ağdam zonasının və ona birgə qəsəbələrin abad hala salınması, təbii formada, ilk prosədə tikinti malları quran firmaların

rezidentləri sayılacaq. Ondan başqa, tikinti mallarının ticarətinin təşkil olunması məqsədilə 5 hektar zona ayrılmışdır. Üstəlik, tikinti mallarının

satışı prosesi məqsədilə yerlər ilk olaraq, park sahəsində öz istehsal prosesini qarşılayan firmalara veriləcək.

II yön - qida və emal sənaye prosesidir. Vətəndaşların azad olunmuş torpaqlara qayıdışı orada kənd təsərrüfatı mallarının emal olunma məqsədilə şərait yaradılacaq. SSSR zamanında üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, taxılçılıq, pambıqçılıq və kənd təsərrüfatının başqa sferaları uğurla tərəqqi olmuşdu, xammal bazası varlığı durumunda isə şərabçılığı tərəqqi etdirmək, meyvə-tərəvəz bağlabması və emal işlərinin başqa sahələrinə uyğun istehsalı qaydaya salmaq asan hal alacaqdır. Kənd təsərrüfatı və qida sektorunun tərəqqisi ilə bərabər, zonada malların saxlanması

və qablaşdırma prosesi məqsədilə zonalar ayrılacaq. Bununla da, bitkilərin yetişdirilməsi, onların emal olunması və hazır

Malların əldə edilməsi də aid olmaqla, “ zonada piştaxtaya” prinsipinə uyğun olaraq tam istehsal dövründə qarşılanacaq. Bu, maşın məsrəflərini azaltmağa və əldə edilən məhsulun rentabellik dərəcəsini çoxaltmağa şərait yaradacaq. Zonanın daxilində yük nəqliyyatının parklanması məqsədilə də zona ayrılır.

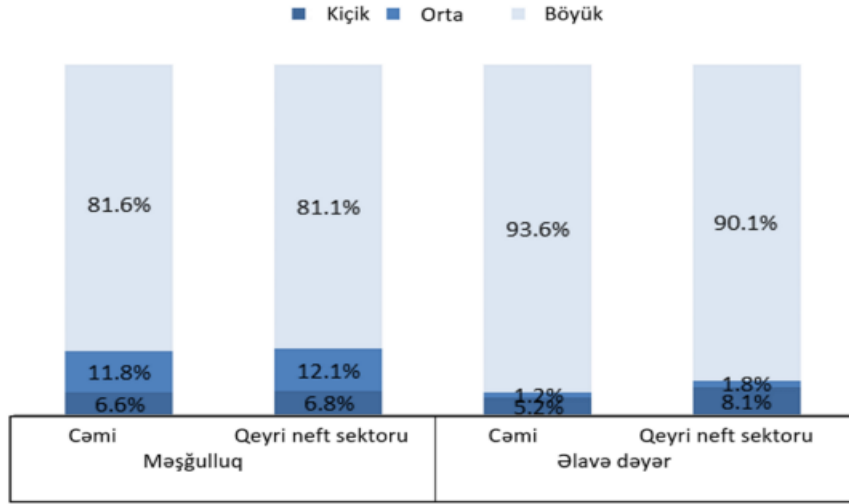
Həmin parkların əhəmiyyəti həmçinin ondan ibarətdir ki, zaman itkisinə qəti sürətdə yol verilmir, əmək məhsuldarlığı artıq olur, təsərrüfatlar bir- biri ilə bağlı formada çalışır. Həmin sahələr iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi, iqtisadi aktivliyin artırılması cəhətdən olduqca vacibdir. Misal üçün, Masallı ərazisində pomidor istehsal olunur və onu konservləşdirmək üçün paytaxta gətirirlər. Təbii ki, proses böyük zaman itkisi alacaqdır. Ancaq parklarda həmin prosedur eyni yerdə toplaşır. Bilirsiniz ki, artıq işğaldan qaytarılmış torpaqlardan Ağdamda sənaye parkının qurulmasına start verilib. Başqa torpaqlarda isə həmin parklar var və yüksək dərəcədə də effekt göstərir. Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda sənaye parklarının qurulması məqsədilə çox böyük şərait var. İstər əkinçilik, istər heyvandarlıq, həmçinin də emal sferasında geniş şərait vardır. Bu səbəbdən bu torpaqlarda sənaye parklarının qurulmasının dövlətin iqtisadiyyatı üçün önəmli hesab edilir. Burada qeyd olunur ki, sözügedən torpaqlarda zəngin imkan və infrastruktur şəraitindən səmərəli qaydada istifadə, dövlət–özəl sektor əməkdaşlığı və ən əlverişli biznes şəraiti əsasında iqtisadi fəallığın artması və dayanıqlı məskunlaşmanın təmin edilməsi dövlətin uzunmüddətli tərəqqi prioritetləri ilə vəhdətdə hesab olunan tədbirlərlə dəstəklənməlidir.

Dövlət İqtisadiyyat Nazirliyi mikro, kiçik və orta sahibkarlıq sahiblərinin dəstəklənməsi üçün xarici dövlətlərlə və beynəlxalq idarələrlə bağlanmış kredit, texniki dəstək və ya qrant alınmasına aid sazişlərə uyğun olaraq reallaşdırılan proqramlara (layihələrə) Dövlətin Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin cəlb edilməsini qarşılasın (“Mikro,kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli

istehsalın stimullaşdırılması üçün daxili bazar araşdırmalarına dövlət yardımı verilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə ölkə başçısının fərmanı ,29 may 2019-cu il).

Buna uyğun qaydada azad olunmuş torpaqlarda iqtisadi imkanların və əmək resurslarının səmərəli qaydada idarə edilməsi, onların emal təcrübəsinin və xidmət infrastrukturunun qurulmasına istiqamətlənməsi məqsədilə vergi imkanlarının, sosial sığorta və başqa güzəştlərin tətbiqi nəzərdə saxlanılır. Həmçinin həmin yerlərdə özəl təşəbbüslərin optimallaşdırılması, investisiyaların təşviq olunma mexanizmlərinin formalaşdırılması, bu torpaqlarda istehsal işi ilə məşğul olan sahibkarlara görə xammal və materialların idxal olunması ilə əlaqəli gömrük və vergi güzəştlərinin tətbiqi məqsədilə konkret işlər görülməkdir. Yeni bilik və bacarıqlara xas alimlərin işğaldan azad olunmuş torpaqlara cəlb olunması, əmək miqراسiyası kvotasının aydınlaşdırılması və iş icazələrinin verilməsi prosesin inkişafı üçün fəlaiyyət istiqamətləri cərgəsindədir. Azad olunmuş torpaqlarda istehsal işləri ilə məşğuliyyət insanlar üçün kommunal proseslər, formada olaraq elektrik enerjisi, təbii qaz və su istehlakına görə güzəştlər aydınlaşdırılacaq. Azad torpaqlarda fəaliyyətdə olan sahibkarların maliyyə durumuna çıxış imkanlarının artırılması və bu yöndə zəruri dövlət dəstəyinin möhkəmləndirilməsi də diqqət mərkəzində qalacaq. Həmin torpaqlarda ekoloji təmiz qurğuları və avadanlıqları tətbiq edən, “yaşıl artım” meydana gətirən və bərpa edilən enerji resurslarından istifadə edən investorlar dəstək alacaq, həmin torpaqlarda yaşayış massivlərinin inşa edilməsi ilə əlaqəli dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı tərəqqi olunacaqdır. Məhz həmin vəziyyətdə azad olunmuş torpaqlara yerli və xarici firmaların böyük axınının olması təxmin edilir və həmin torpaqların faydalı qazıntılarla bol olmasını, kənd təsərrüfatının və turizmin tərəqqisi üçün yüksək potensialın varlığını, iqtisadiyyatın başqa sferalarının inkişafı məqsədilə münbit durumun varlığını nəzərdə tutaraq, sahibkarların axınının qaçılmaz hal alacağını demək mümkündür•.

Şəkil 1: KOB-ların Azərbaycan iqtisadiyyatına və qeyri-neft sferasına töhfəsi, 2016

Mənbə: İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı, <https://www.oecd.org/eurasia/>, (18.12.2021)

KOB-lar yeni iş yerlərinin qurulması və davamlı artım məqsədilə mühüm hərəkətverici qüvvə sayılır və çoxşaxəli iqtisadiyyata keçid mərhələsini asan hala gətirir, qeyri- neft sferasının inkişafını artırır, innovasiyanı və məhsuldarlığı sürətləndirir. İndiki dövrdə KOB şəraitindən istifadə üçün böyük şərait vardır. Ölkəmizdə 2016-cı il ərzində əlavə qiymətin 6,4% -i və məşğulluq prosesinin 18,5%-i KOB-ların hissəsinə düşür ki, həmin parametr İƏİT dövlətlərində əlavə qiymətin 60% -i eləcə də məşğulluğun 60-70% -hissəsinə bərabərdir.

Özəl sahə və biznes assosiasiyaları tərəfindən qeyd olunan məsləhət xidmətlərinin istifadəsini artıq formada stimullaşdırmaq məqsədilə bir sıra şərait vardır. Görkəmli konsaltinq firmaları böyük idarələrə xidmət edir və ölkənin yardım infrastrukturu mikro idarələrə mühüm yardımı qarşılasa, artım və ixrac- istiqamətli KOB-lara spesifik təklif edilən konsultasiya işlərinin varlığına da gərək vardır.

Bundan başqa, biznes toplumunun sənədləşdirilməsi, təlim və xarici zonalara çıxış potensialı ilə KOB-lara dəstək olunmasında vacib rol daşmasına, həmin toplum ölkəmizdə az tərəqqü etmişdir. İndiki dövrdə Dövlət SK və 15 ixrac edən ölkə və istehsal edən Assosiasiyası üzvlərini yardım işləri ilə qarşılanır. Bununla yanaşı, KOB-

ların böyük qismi, adətən, assosiasiyaya nümayəndə olmağın dərhal müsbət yönlərini anlaşılmaması səbəbindən nümayəndə olmağa istəmişlər. İQ KOB yol strukturunda aydınlaşdırılmış yönlərdə 15 formada Assosiasianın qurulmasına yardım etmişdir.

Məlumat, bacarıq və tənzim edici sferaların çətinliklər ilə rastlaşan yalnız KOB-lar var olmasada da, onların az qabariti və imkanlara müəyyən çıxış şəraiti onları bu tip məsələləri aradan götürülməsində əlverişsiz hala salır. KOB-lar qanunvericiliyin tələb etdiyi şərtlərə əməl olunması ilə əlaqəli mühüm məsələflərlə rastlaşırlar, qanunvericiliyin və əsas hissənin müəyyənləşdirilməsi yönündə kifayət formada peşəkar hesab olunmur və məhsuldarlığı çoxaldan işlərdən və təlimlərdən yararlanmaq məqsədilə bəs qədər maliyyə imkanı mövcud deyildir. Həmin çətinliklə bazarın mənfi yönlərini götürmək və KOB-ların iqtisadi baxımdan şəraitini aydınlaşdırmaq məqsədilə ölkə tərəfindən KOB-lara yardım strukturun tətbiq olunmasına şərait meydana gətirir.

Dövlət, siyasət qaydalarını aydınlaşdırmaq və müasir qanunvericiliklə əlaqəli müzakirələr aparmaq məqsədilə təkmilləşmiş bir Ölkə Özəl Sahə Dialog strukturunun qurulmasını nəzərdə tuta bilər. Mühüm dərəcədə sədrlik olunan struktur qurulub və onun nümayəndəliyinə biznes şəraiti üzrə siyasətin qurulması və reallaşdırılmasından ötrü cavabdeh dövlət idarələrinin nümayəndələri (misal üçün, İqtisadiyyat Nazirliyi, VN, KOB Agentliyi, DGK, MBNP, AZPROMO) və ayrı-ayrı idarələrin bildiren biznes assosiasiyalarını qurmaq olar. Eləcə də KOB-ların istəklərinin bəs formada təmsil edilməsini qarşılamaq vacibdir. Sahibkarlığın əsas məqsədlərindən biri də güclü bazar araşdırması və tələbat olacaq məhsulları istehsal etməkdir (“KOSGEB Girişimcilik El Kitabı”, Prof. Dr. Engin Özgül s.381).

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SAHİBKARLIĞIN İŞTİRAKININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İşğaldan azadolunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının formalaşmasında xarici ölkələrin dövlət və özəl sektorun iştirakının prioritet istiqamətləri

Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətimizin şanlı ordusunun qısa müddət ərzində işğalda olan tarixi torpaqlarımızın düşmən əsarətindən qaytarılması bu torpaqlarda post-konflikt bərpa işlərinin başlanmasına imkan verdi. Əzəli yurdumuzda tariximizi, irsimizi və iqtisadiyyatımızı təkrarən formalaşdırmaq və bərpa etmək məqsədilə həmin torpaqlara mərhələli formada, sektorlara görə investisiya qoyuluşuna və başqa sərmayələrin yatırılmasına struktural mexanizmin qurulmasını öz yardımını verəcəkdir.

Cocuq Mərcanlı ərazisində, Türkiyə və Azərbaycanın iş heyyyətinin yardımı ilə Suvenir İstehsalı idarəsi qurulmuşdur. İdarədə 25 kənd sakinin işlə təmin edilməsi müşahidə olunmuşdur. Orada istehsal olunan suvenirlərin üzərinə Xarıbülbul və Qarabağ naxışlarının verilməsi missiyası qoyulmuşdur.

Bakıda Rebuild Karabakh adı ilə sərqi baş tutmuşdur. Orada 20 ölkənin 280 firması iştirak etmişdir və Qarabağın malları, təbii imkanları göstərmişlər. Cənubi Koreyada da sərqi olunan və Qarabağın stendi olduqca diqqət çəkmişdir. Ağdam ərazisində olan Şahbulaq yatağının da bərpa edilməsi müddətində, tikinti- quruculuq prosesində əhəng daşı istehsalına töhvə göstərəcəkdir. Quruculuq prosesi zamanı istifadəsi məqsədilə yatağın istifadəsi nəzərdə tutulur.

İnvestisiya tələb edən sektorlar Münaqişə zamanı dəyən zərərin post-konflikt bərpa prosesində bir sıra sektorların prioritetləşməsini istəyir. Həmin sektorların

münaqişədən sonra aydınlaşdırılıb bərpa edilməsinə başlanılması zamanı kompleks mexanizmlər tələb edir. Bununla da, beynəlxalq praktika onu göstərir ki, başlanğıc olaraq dəyən ziyanı aydınlaşdırdıqdan sonra ən kiçik yaşayış durumunun təminat olunması vacibdir. Ən kiçik yaşayış durumunun təmin olunmasını nəzərdə saxlayan mühüm faktorlar bunlardır:

- İşğaldan qaytarılan torpaqların silahlardan azad edilməsi;
- Elektrik enerjisinin təmin olunması;
- Kritik yol strukturunun bərpa edilməsi;
- İçmək üçünsü, sanitar zonaların və irriqasiya sistemlərinin bərpa edilməsi; - Ev/mənzil yaşamaq məqsədilə zonalarının bərpa edilməsi və təminat olunması;
- İnsani dəstəkdən ötrü aeroportun bərpa edilməsi.

Başlanğıc pillədə həmin sferalara istiqamətlənən sərmayə sonrakı zamanda sosial və iqtisadi ruhlanmaya yardım edəcək. Torpaqların minalardan azad edilməsi sözü gedən torpaqlara köçürüləcək insanların təhlükəsizliyi məqsədilə ən vacib faktordur. Həmin prosedurdan sonra, kritik yol xətlərinin bərpa edilməsi yaşayış zonaları arası gediş-gəlişi və başqa mühüm təminatların təchiz edilməsini asanlaşdıracaq. İçməli su, kanalizasiya və irriqasiya sistemlərinin təzədən qurulması proseduru isə insanların həyat durumunun yaxşılaşdırılmasına və sonra olacaq mərhələdə iqtisadi cəhətdən ailə- ev təsərrüfatlarının ruhlanmasına töhfə edəcəkdir. Sona olaraq bu qənaətə gəlmək mükündür ki, minimum yaşayış dərəcəsinin təminatı sonrakı prosedurun, yəni başlanğıc sosial-iqtisadi tərəqqinin təzahürüdür.

Başlanğıc sosial-iqtisadi tərəqqinin mühüm olması post-konflikt dövrdə vətəndaşların mərhələli formada köçürülməsinə və dəstək asılılığından qısa müddət ərzində azad olmalarına səbəb olur. Çünki, təhsil, səhiyyə və telekommunikasiya sahələrinin koordinasiya bərpa edilməsi insanların adaptasiya mərhələsini tezləşdirəcəkdir. Paralel formada əhalinin məşğulluğunun artırılması üçün kiçik və orta bizneslərin yardım alması, bilavasitə ev təsərrüfatlarının tərəqqi etməsinə gətirib

çıxaracaqdır, təşəbbüslərin artırılması məqsədə uyğun hesab olunacaqdır. Bundan başqa, iqtisadi ruhlanmaya dəstək verəcək bank və turizm sferalarına da xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Son olaraq, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər- Laçın iqtisadi torpaqlarında gəlir gətirən sferaların dərinləşdirilməsinə və tərəqqi etdirilməsinə gərək vardır

Maliyyə resurslarının çoxşaxəli olması münaqişədən sonra bərpa olunma prosesinə gərək olan sahələrin bir o qədər sürətli ruhlanması deməkdir. Sektorlar üzrə olan araşdırmalarda beynəlxalq qurumlar, dövlət idarələri, özəl sektor, qeyri hökumət idarələri, vətəndaş cəmiyyətləri və s. kimi orqanlar münaqişə sonrası zamanda ərazilərin bərpa prosesində maraqlı tərəflər olaraq çıxış edirlər. Təşkilatların mandatlarına müvafiq formada maliyyənin cəlb olunması ən başlıca prioritetlərdən sayılmalıdır. Çünki, Azərbaycanda keçirilən böyük sosial-iqtisadi layihələri toplasaq aydın olacaq ki, müvafiq olaraq sektorlar üzrə maliyyələşmə mümkündür. BMT-nin İnkişaf Proqramına istinadən, BMTİP və “ABAD” Şəki- Zaqatala iqtisadi sahələrində ailə təsərrüfatına yardım proqramı reallaşdırılmaqdadır. Layihə daxilində ailələrə maliyyə yardımı göstərilir, təlimlər baş tutur və ailə markasının qurulmasına yardım olunur. Bundan başqa, (BMQT) uzun zaman sürmüş “Kəhriz” layihəsi meydana gətirmişdir.

Layihənin başlıca mahiyyəti rayonlar üzrə kəhrizlərin reabilitasiya olunması və şərait üçün mərkəzlər yaratmaq olmuşdur. Birbaşa, həmin proqram çərçivəsində yaşayış sahələrində içməli su təminatını və kənd təsərrüfatı sektorları üçün suvarma şəraiti tərəqqi etdirilmişdir.

Layihələrə əlavə formada, təhsil, səhiyyə və enerji sferalarında Avropa İttifaqının (EU) fəvqəladə trans proqramları hazırlanmışdır. Eləcə də, ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) Halo Trust təşkilatı ilə birgə Qarabağ ərazisinin minalardan azad olunması üçün işlərə cəlb olunublar.

Sonda, cədvəl - 1 qeyd olunmuş mənbələrdən maliyyə cəlb olunması və həmin maliyyənin işğaldan azad edilmiş torpaqlarımıza strateji və koordinasiya yatırılması

gələcək dövr üçün bu torpaqların iqtisadiyyatını dövlətin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiya etdirəcəkdir (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/70145>).

Dünya praktikasında sərmayələrin strateji və koordinasiya qoyuluşu söyləndikdə donor və ya maliyyə koordinasiya mərkəzinin qurulması nəzərdə saxlanılır. Bu metodla, maliyyə yatırımına ehtiyac sahələrin aydınlaşdırılmasına, ehtiyacların doğru maliyyə imkanlarından təmin edilməsinə və son olaraq sərmayə yatırımını düzgün sektorlara yönləndirilməsinə səbəb olacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda bir sıra iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf şəraiti vardır.

Dağ mədən sektoru üzrə Kəlbəcər və Zəngilan ərazilərimizdə qızıl, mis, gümüş, civə və xromit resursları, Cəbrayıl ərazisində yerləşən “Yəşəm” və “Xalsedon” yataqları zərgərlik sektorunu tərəqqi etdirməyə şərait yaradacaqdır. Bundan başqa, turizm sektorunun tərəqqisinə imkan yaradacaq gözəl guşələrimizdən sayılan Şuşa, Laçın, Kəlbəcər torpaqlarımızda dağ turizmi, ekoturizm, müalicəvi yöndə turizm və mədəni turizmə uyğun olaraq yararlı sayılan başqa zona və şəhərlərimizin imkanlarından yararlanaraq Qarabağın iqtisadi canlanmasına töhfə yarada bilərik.

Qeyd etmək mümkündür ki, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi sahəsinin enerji potensialı artıqdır. Hidroenerji potensialı cəhətdən “Xudafərin”, “Qız Qalası” SES və “Tərtər” SES-i nümunə göstərmək mümkündür. Eləcə də, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan torpaqlarında günəş enerji imkanı, Qarabağın dağlıq zonaları, əsasda Kəlbəcər və Laçın torpaqlarında külək enerji imkanı, geotermal enerji imkanlarımız isə Kəlbəcər və Şuşada geniş formada yayılmışdır. Bütün bu enerji resurslarının və başqa sənaye sektorlarının tərəqqi etdirilməsi məqsədilə bir çox sektorlardan investisiya qoyuluşları cəlb etmək mümkün olacaqdır. Beynəlxalq praktikada göstərilir ki, risklərin müəyyən edilməsi sənaye və enerji sferasında qoyulan birbaşa xarici yatırımlarda öhdəsindən gəlinən təhlükə olaraq nəzərdə tutulur. Bu baxımdan bir sıra beynəlxalq firmalar post-konflikt müddətdə sənaye və enerji sektoruna investisiya qoyuluşuna müsbət baxırlar.

Post-konflikt zaman ərzində münəqişədən təzə çıxmış torpaqlara investisiya gətirmək bəs qədər çətin bir prosedurdur. Investisiya qoyuluşlarında informasiya varlığı dərəcəsi yatırılan investisiya ilə uyğundur. Bu o deməkdir ki, nə qədər artıq torpaq ilə bağlı informasiya varsa bir o qədər yatırımcıların marağını cəlb edə bilər. Post-konflikt zaman ərzində informasiya kasadlığı olduğu üçün başlanğıc pillədə diaspora nümayəndəliklərinin olduqları dövlətlər üzrə informasiyaları bəs qədər dolğun formada iş adamlarına ötürərlərsə yatırımların cəlb olunmasına tövhə vermiş sayırlar. Burada iş adamları 5 söylənilən zaman nəzərdə tutulmalı olan nüanslardan biri də bununla bağlıdır ki, ölkəmiz ilə əlaqələri olan investisiya cəlb olunacaq kəslər daxildir. Beynəlxalq praktikaya uyğun post-konflikt investisiya qoyuluşunda diaspora yatırımların cəlb olunması məqsədilə olan motivlər 3 qrupa ayrılır (M. Nielsen və Liesl Riddle, 2010).

“Maliyyə gəliri” motivi - yatırılan investisiyadan əldə ediləcək qazanc nəzərdə saxlanılır “Sosial status” motivi - cəlb ediləcək yatırımcıya verilə biləcək sosial statusdan gedir. Bu, özlüyündə əlavə təşəbbüs verən bir amil olaraq qeydə alınır

“Emosional” motiv - ən çox etnik konfiliklər müddətində cəlb edilə biləcək motiv kimi nəzərdə saxlanılır.

Diaspora investisiya yatırımına bir neçə tip dövlət vardır. Misal, Çilidə qurulmuş Çili fondu diaspora yatırımı cəlb edərək innovativ aqrobiznes layihələrinə start vermiş və yardım etmişdir. Eləcə də, “Çili Qlobal” çilili dövlətdən kənarında olan influenserlərin bağlılıqları vasitəsi ilə biznes layihələrinin qurulmasına və maliyyələşməsinə yardım olurlar. Ekvadorda olan “El Cucayo” dəstək fondu miqrant biznes sahibi ekvadorluların dövlətlərində individual biznes və ya korporasiya layihələrinə və tərəqqi olunmasına yardım olur. 25-50% sərmayə yatırım mükafatı və özünü təsdiqləmiş bizneslərə 500 - 50,000\$ ətrafında maliyyə yardımı təklif edirlər.

Münəqişədən sonra olan müddətdə torpaqlarda texnologiya sahəsinə cəlb olunması düşünülməyən yatırımları vençur kapital və ya kraudfandinq üsulu ilə artırmaq

mümkündür. Başlanğıc dərəcədə böyük tutumda sərmayə yatırımı çətin olduğu üçün, kiçik və orta biznes dərəcəsində sərmayələrin cəlb olunması sonrakı zaman ərzində böyük investisiya yatırımına yardım olacaq. Bunun sonudur ki, Tayvan və Yaponiya texnologiya sektorunda vençur kapital yatırımında özlərini təsdiqləyiblər. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı köməyi ilə bir sıra sektorlara sərmayə cəlb oluna bilər. İnfrastruktur layihə proseslərinin dövlət-özəl tərəfdaşlığı yardımı ilə reallaşdırılması özəl sahənin ruhlanmasına, səmərəliliyin çoxalmasına və dövlət büdcəsinə düşən yükün kiçik hala gəlməsinə səbəb olacaqdır. Reallaşdırılacaq layihələrin sayı səmərəliliyin çoxalmasından və məsrəflərin bölüşdürülməsindən ötrü artır.

Post-konflikt dövr ərzində sərmayə yatırımları məqsədilə sahələr detallı müəyyən edilməli və mərhələli olaraq prioritetləşdirilməlidir. İnsanların başlanğıc yaşayış səviyyəsini ödədikdən sonra onların köçürülməsinə istiqamətlənən prosedura başlanğıc olaraq sosial və iqtisadi tərəqqiyə dayanan sahələrə diqqət ayrılmalıdır. Əlavə olaraq uzun zaman ərzində dayanıqlı iqtisadi tərəqqi modeli qurulmalı və sərmayə yatırımında davamlı gəlirlər almaq məqsədilə strateji sektorlar qeyd olunmalıdır. Son olaraq, Yuxarı Qarabağ və KəlbəcərLaçın iqtisadi sahələrin imkanlarından səmərəli istifadə edilməlidir.

3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin dövlət və özəl sahibkarlığının birgə ahəngdar fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İndiki dövrdə Azərbaycan xalqı tarixin ən unudulmaz, şərəfli günlərini qeyd edir. Dövlət başçısının möhtəşəm işləri və strateji liderliyi ilə müzəffər Ordumuz 30 ilə qədər bir zamanda həsrətini çəkdiyimiz, mənfur düşmənlər tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ zonasında torpaqları alaraq, özümüzə qələbə dolu günləri göstərmişdir. Bu cür bir qürurlu müddətdə həmin torpaqların iqtisadi forması haqqında qeyd etmək və bundan səmərəli qaydada yararlanması şərti ilə sahibkarların tərəqqi yönlərini aydınlaşdırmaq zamanı artıq gəlmişdir.

Bununla da, həmin torpaqların ölkəmizin vətəndaşlarından ötrü tarixi-mədəni daşıyan hər hansı iqtisadi işlərin xeyli formada artıqdır. Fərəhlə bildirmək mümkündür ki, işğaldan alınan torpaqlar mühüm iqtisadi imkana sahibdir və həmin torpaqların bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasına dayanaraq qurulacaq müasir iqtisadi qiymət dövlətin bərpa edilməsi məqsədilə gördüyü bütün pul vəsaitini dəfələrlə üstələyəcəkdir.

Dəqiqliklə demək mümkündür ki, işğaldan alınan torpaqlarda qurulacaq mühüm biznes şəraiti, mikro,kiçik və orta sahibkar şəxslərin təkmilləşməsi neft sektoruna aid olmayan dinamik tərəqqi formasına mühüm təkan yaratmış olacaqdır və sonda idxalı əvəzləyən malların yerli istehsal hesabına tutumu və çeşidi yüksəlməklə bərabər, ixrac istiqamətli malların istehsal prosesində çoxalacaqdır. Bu formada maddi təməlini işğaldan alınan torpaqların təbii mənbələri, sosial-iqtisadi dayağını isə öz şanlı məkanlarına geri dönən fədakar və qürurlu şəxslər təşkil edəcəklər.

DETSN verdiyi açıqlamalara uyğun olaraq, işğaldan qaytarılan torpaqlarda 167 ayrı-ayrı təyinatə sahib mühüm qazıntı yatağı vardır. Onlardan təqribi olaraq 5 ədədi sement və soda yönümlü mal, 42-ədədi üzlük, mişar və ayrı-ayrı tip tikinti məqsədilə istifadə üçün daş 19-ədədi gips və gil məqsədilə, 14-ədədi əlvan və bəzək əşyaları; 14-

ədədi qum-çınqıl eləcə də tikinti məqsədilə, 21-ədədi pemza həmçinin vulkan mənşəli yataqlarıdır. Başlanğıc arraşdırmalara uyğun olaraq, bu zonalarda ehtiyatları təsdiqlənmiş 132,6 ton Au; 37,3 min ton Pb, 129,8 mln kbm soda istehsalı məqsədilə əhəngdaşı; 147,1 milyon ton - sement malı; 2,1 mln kbm pemza və s. vardır ki, bunlarda da dövlətin iqtisadiyyatının tərəqqisində vacib rol oynayan xammallardır. İşğaldan azad olunmuş torpaqlar sənaye və tikinti xarakterli ayrı-ayrı növ mallar ilə doludur.

Həmçinin, həmin torpaqlar zəngin su xammalına sahibdirlər ki, bu da dövlətimizin sənayesi və kənd təsərrüfatı məqsədilə mühüm xarakter daşıyır. Ərazidə böyük müalicə xarakteri olan 120-dək ayrı-ayrı tərkibə sahib mineral su zonaları mövcuddur.

Bütünlükdə ölkənin mineral formada olan sularının toplam geoloji strukturunu təqribi 40%-i işğaldan alınan hissələrin hesabına düşür. Ərazinin enerji orada iqtisadiyyatın var olan sektorlarının, həmçinin insanların enerjiyə olan gündəlik tələbatının qarşılınmasında vacib təminatçı kimi çıxış edəcəkdir. Bütün qeyd olunan amillər onu bildirir ki, bu torpaqlarda sahibkar şəxslərin ayrı-ayrı mülkiyyət tərkiblərində mühüm şəbəkəsinin qurulması məqsədilə bəs formada xammal və enerji imkanları vardır. Bu gün ki və gələcək dövrün insanların önündə duran ən mühüm vəzifə bu imkanlardan qənaət ilə yararlanaraq Qarabağın dayanıqlı formada olan sosial-iqtisadi tərəqqisini qarşılayacaqdır. Onu da bildirmək gərəkdir ki, erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış torpaqları, daşınmaz mülkü, qısa zaman ərzində yenidən qurmaq o qədər də tez olmayacaqdır.

Ancaq onu da dəqiq olaraq qeyd etmək mümkündür olar ki, xalqımıza görə 30 illik doğma torpaq həsrətinə bitirən, öz qüvvəti, uzaqgörən düşüncəsi, diplomatik liderliyi və uğurları ilə canımız gözümüz Qarabağımızın alınan torpaqlarında uğurla liderlik edən, ən böyük hərbi rütbəyə və Milli Qəhrəman adı almış ölkə başçısı dahi şəxsiyyət İlham Əliyevin birbaşa yardımını vasitəsilə bu çətin və mühüm qəliz sosial-iqtisadi məsələlər də tez zaman müddətində öz müsbət həllini alacaqdır.

Ölkə başçısını 29 oktyabr 2020-ci il tarixində imzaladığı “Ölkəmizin işğaldan qaytarılan torpaqlarında müvəqqəti spesifik idarəetmənin təşkil olunması barədə” imzaladığı sənədə işğaldan qaytarılan torpaqlarda müvəqqəti idarələrin qurulması və onların tabeliyində fəaliyyət göstərməsi vacib hesab olunan dövlət idarələrinin (təşkilatlarının) nümayəndələrinin təmsil olunması, zaman itirmədən torpaqların müdafiəsi və bərpa olunması, insanlar və ətraf zonaya görə yüksək təhlükə mənbəyi hesab olunan xüsusi obyektlərin mühafizə olunması, ictimai təhlükəsizliyin bərpa edilməsi və digər mühüm faktorlar öz əksini almışdır.

Sahibkarların dəstəklənməsi məqsədilə xarici dövlətlərdən, kredit təşkilatlarından alınan maddi dəstək nəticəsində sahibkarlığı təşviq etmək mümkündür (“Sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə xarici dövlətlətin və beynəlxalq təşkilatların maliyyələşdirdikləri proqramların (layihələrin) əlaqələndirilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 2 iyul 2019-cu il).

Başqa yandan dövlət başçısı 06 noyabr tarixində 2020-ci ildə cari ilin sentyabr dövrünün 27-dən başlayan zaman müddətində düşmən silahlı qüvvələrinin Ölkəmizin torpaqlarına təcavüzü sayəsində mülki şəxslərə, dövlət mülkünə, həmçinin infrastruktur sahələrinə, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyəti yerlərinə dəymiş zərərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasını qarşılamaq məqsədilə xüsusi

Dövlət Komissiyası qurulmuş və ona gösəriş verilmişdir ki, dəymiş zərəri araşdıraraq onların aradan götürülməsi, zərər dəymiş obyektlərin tam bərpa olunması və təmir-tikinti işlərinin reallaşdırılması məqsədilə tələb edilən maliyyə vəsaitləri haqqında təkliflərini ölkə başçısına bildirsin və məsrəflərə aid vahid məlumat toplusunun yaradılması təmin edilsin. İşğaldan azad olunan torpaqlarda sahibkarlığın təşkil olunması, idarə olunması və tərəqqisi məqsədilə müasir zamanın tələblərinə uyğun, öncül beynəlmiləl praktikanı özündə toplayan, sistemli formada olan yanaşmaya dayanan mühüm xarakter daşıyan hüquqi, təşkilati-iqtisadi cəhətdən və s. əhəmiyyətli işlərin hazırlanması və reallaşdırılması tələb edilir.

Digər tərəfdən, torpaqların bərpası məqsədilə konseptual cəhətdən yanaşmaya üstünlük göstərməlidir. Bu cəhətdən hələ 2010-cu il ərzində Qafqaz Strateji Tədqiqatlar universitetinin yardımı ilə dövlətimizin görkəmli iqtisadçı mütəxəssisləri Nazim Müzəffərli eləcə də Eldar İsmayılov-un tərtib etdiyi “Azərbaycanın post-konflikt torpaqlarının bərpa olunması (konseptual əsaslar)” adı altında fundamental formalı monoqrafiya düşmən əsarətindən qaytarılan torpaqların bərpa edilməsi məqsədilə normativ-hüquqi bazanın eləcə də uyğun dövlət layihələrinin hazırlanması məqsədilə təkmil tədqiqat işlərinin sonu olaraq kmi göstərilə bilər.

Bu monoqrafiyanın başlıca məqsədini kiçiltmədən dövlətimizin iqtisadi fəaliyyət sferalarında sahibkar şəxslərin tərəqqisinə aid son zamanlar qəbul olunmuş normativ-hüquqi sənədlərdə qarşıya qoyulmuş məqsəd və işlərinin icrasını öncül sayaraq, işğaldan qaytarılan olunan torpaqlarda sahibkar şəxslərin işlərini bərpa və tərəqqi etdirməkdən ötrü bu hədəflərin, təklif və məsləhətlərin nəzərdə tutulması düzgün saymaq olardı və ilk olaraq, onu bildirmək mümkündür ki, var olan normativ-hüquqi layihələrdə işğaldan qaytarılan torpaqlara görə birdəfəlik icra olunacaq işlər nəzərdə saxlanılmamışdır. Zənnimcə, bu torpaqlarda görüləcək genişmiqyaslı bərpa və tikinti-işləri prosesləri beynəlxalq çərçivədə və yeni zamanın tələblərinə müvafiq görülməli, sosial-iqtisadi işlər bu üç yöndə reallaşdırılmalıdır:

- Bir qədər bərpa olunacaq torpaqlar zonalar);
- daha az bərpa olunacaq zonalar;
- tam formadabərpa olunacaq zonalar

Hər qeyd olunan reallaşdırılacaq tədbirin hüquqi dayağının zəruri olduğunu nəzərdə tutsaq, onda “İşğaldan qaytarılan torpaqlar barədə” Dövlət Qanununun, torpaqların tam formada bərpası və sosial-iqtisadi tərəqqisi məqsədilə dövlət işlərinin, həmçinin Strateji Yol quruluşunun təxirə düşmədən hazırlanması və qəbul olunması mühümdür.

Digər təxirə düşməyən işlərdən biri qaytarılan torpaqlara mərhələlərlə geri dönəcək insanların sayı və demoqrafik hissəsinin aydınlaşdırılmasıdır. Həmin prosedurun icra olunması danılmazdır, ən azı bundan ötrü ki, işğaldan qaytarılan torpaqlarda tam yaşayış binaları və quruluş məhv olunmuşdur. Bunların bərpa olunmasına müddət gərəkdir ki, əhalinin təhlükəsiz yaşayışını qarşılamaq məqsədilə növbədə sərhəd təhlükəsizliyi işləri qurulmalı, torpaqlar minalardan tam azad edilməli, zədə görmüş sahələr istifadə məqsədilə yararlı hala salınmalı, düşmənin ölkəmizə yetirdiyi maddi və mənəvi zərər beynəlxalq şəxslərin birbaşa yardımını ilə müəyyən olunmalı, onun qarşılınması üzrə bütün beynəlxalq hüquq işlər önündə iddia verilməsi prosesi öz həllini almağa istiqamətlənməlidir.

İşğaldan qaytarılan torpaqlarda tikinti işləri və abadlaşdırma prosesini fasilə vermədən reallaşdırmaq məqsədilə yerli daş zavodları, qum çınqılı, əhəng, sement və başqa şeylər. istehsal edən idarələrin yerinə yetirdiyi işləri yenidən qurmaq üçün rayonları bildirən mövcud 35-ə qədər tikinti təşkilatı torpaqlara gətirməli, onların işçiləri məqsədilə konteyner növlü vaqonlar və modul tipli evlər hazırlanmalıdır. Həmçinin dövlət, yerli və xarici firmalar cəlb olunmaqda bu torpaqlarda ölkə və yerli xarakterli nəqliyyat, həmçinin Horadiz-Naxçıvan eləcə də Bərdə-Xankəndi istiqamətində dəmir yolları qurulmalıdır. Bu firmaların yardımını ilə rayon ərazilərində olaraq mobil rabitə qovşaqları, onun dalınca isə poçt-rabitə sistemləri qurulmalı, həmçinin, asfalt-beton mobil fabriklərinin tikintisi, torpaqların elektrik enerjisi ilə təmin olunması, su və qaz təchizatının yenidən qurulması işləri reallaşdırılmalıdır. Bu və təzə qurulacaq tikinti təyinatı üzrə sahibkarlıq obyektləri, fərdi formada qurulacaq mikro və kiçik idarələrin regionda var olan və dağıntılara uğramış çoxsaylı yaşayış məqsədilə idarəsinin, həmçinin 14 şəhər və 46 qəsəbə yerlərinin təzədən bərpa edilməsi prosesində fəal iştirak etməsi şübhə yaratmır.

Onların hesabına böyük say olaraq xəstəxana və tibbi yerlərin, məktəb eləcə də uşaq bağçalarının, kütləvi formada kitab oxumaq üçün yerlərin bərpa olunması da

düşür. Heç şübhə yaratmır ki, işğaldan qaytarılan torpaqlarda mikro, kiçik və orta sahibkar şəxslər tərəfindən yeni dükanlar, məişət və iaşə yerləri, bazar və başqa sosial infrastruktur sahələri inşa edilib istifadəyə yararlı hala gətiriləcəkdir.

Fikrimizcə, işğaldan qaytarılan münbit torpaq sahələrindən təyinatına görə səmərəli qaydada yararlanmaq məqsədilə qəsəbə və kənd yerlərinin təkrarən qurulması və ya təzədən salınması zamanı sistemli qaydada yerləşməyə üstünlük göstərilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu dövrdə torpaqlarımızda məskunlaşan insanlara buranın relyefi nəzərdə tutulmaqla öncələr itirdikləri mülkün öz gücü ilə bərpa edilməsinin hər kv metrinə görə, yeni istilik strukturu təchiz olunmaqla 600-1000 manat dəyərində yardımın dövlət tərəfindən verilməsi, həmçinin torpaqlar minalardan azad olunduqdan sonra, dağıntılar qaldırılmaqla sonra torpaq islahatları prosesinə də qaranlıq yerlər aradan götürülməlidir verilməlidir. Qarabağ ərazisinin şəhər və rayonlarında çoxmərtəbəli sahələrin tikinti işlərinə və bu müddət geniş və abad zonaların qurulmasına da yardım ediləcəkdir.

Şanlı qələbəmizdən sonra “qaçqın” və “məcburi köçkün” anlayışları tarixin şanlı səhifələrinə qeyd olunmalı, qeyd olunan iri formada tikinti- quraşdırma və abadlıq proseslərinin intesiv və keyfiyyətli formada görülməsi və bu minvalla ayrılacaq pul məsrəflərindən dəqiq formada yararlanması məqsədilə bu işlərə FHN cəlb olunması və ya MN tabelində olan hərbi çağırışçı şəxsləri cəlb etməklə qurulacaq xüsusi mühəndis-texniki təyinatı sahib hərbi quruma həvalə olunması qarşıya qoyulan proseslərin qısa zaman ərzində intizama uyan bir komandanlıq formasında sonlanmasına şərait vermiş olardı• Fikrimcə ki, işğaldan qaytarılan torpaqlarda yeni texnika və texnologiya vasitəsilə təchiz olunan, İKT-dən, yerli mal, enerji və başqa imkanlardan səmərəli qaydada yararlanmağa şəraiti olan bu fəaliyyət sferaları üzrə fərdi, mikro, kiçik həmçinin orta ölçülü sahibkar formalı obyektlərinin qurulması bu zonanın dinamik sosial-iqtisadi tərəqqisinə, fəal məşğulluğun, həmçinin özünüməşğulluğun mühüm dərəcədə təmin olunmasına şərait yaratmış olacaqdır:

- Bölgələrdə onların xas xüsusiyyətlərinə müvafiq aqroparkların və müştərək idarələrin mühüm şəbəkəsinin təşkil olunması. Beynəlxalq praktikaya dayanaraq Qarabağın var olan 329 inzibati torpaqlarında sferasında kəndlərin sayı 3 və çox olan, insanların miqdarı isə 200- 1000 kəs olan 161-də ixtisaslaşmış və ya qarışıq növlü aqroparkların qurulması vacibdir;

- Qarabağda çoxsaylı mühüm hesab olunan qazıntı yerlərinin varlığı Kəlbəcər eləcə də Zəngilan torpaqlarında müştərək dağ-mədən və əlvan metallurgiya sahəsində idarələrin qurulmasına şərait yarada bilər;

- Bölgədə 46 zonanın varlığı, həmçinin şəhərlərin həqiqi sənaye əhəmiyyətli burada 28 sənaye və xidmət zonasının qurulması şəraitini reallaşdırmaq mümkündür;

- Ağdam, Cəbrayıl və Qubadlı zonalarında “Azərxaçça” ASC-nin məntəqələrinin qurulması, bu və başqa əlverişli durumu olan zonalarda baramaçılıq sektorunun tərəqqisi mikro və kiçik sahibkar işlərin dinamik formada tərəqqisinə şərait yarada bilər;

- Kəlbəcər, Laçın və Şuşa ərazilərində mühüm tutumda mineral su yataqlarının varlığını nəzərdə tutaraq, orada suların böyük qisminin paketləşdirilməsi və istehlakı üzrə uyğun sahibkarlıq işlərinin qurulmasında yüksək formada iqtisadi səmərə göstərəcəkdir;

- Füzuli və Cəbrayıl torpaqlarının sərhəd azad ticarət sahələrinin qurulması buranın ixrac şəraitini artıracaqdır;

- Bir neçə ərazilərdə torpaqlarında tarixi ünsürlərin varlığı bu zonalarda turizmin tərəqqisinə təminat yaradacaqdır;

- Qarabağın ayrı-ayrılıqda inzibati bölgəsi daxilində tərtib olunacaq özünüməşğulluq proqramına görə kənd təsərrüfatı işlərinin ayrı-ayrı sektorlarında fərdi və mikro-sahibkarlıq prosesinin təşkil olunması;

- Fərdi, mikro həmçinin kiçik subyektli sahibkar şəxslər tərəfindən bütün hər yerdə tanınmış olan Qarabağ atlarının artırılması;

- İri və xırdabuynuzlu mal-qara dərilərinin aşınma prosesi və bunlardan geyim mallarının və başqa xalq istehlakı məhsullarının istehsal prosesinin təşkil olunması yerli insanların maddi yaşayış vəziyyətinin düzəldilməsində şərait yarada bilər;

- Bölgələrin dağlıq kənd və rayonlarında fərdi, mikro və kiçik sahibkarlıq işləri qeyd olunan yerlərində, həmçinin fərdi yaşamaq məqsədilə qurulan sahələrində qardaş Türkiyə dövlətinin mühüm olan və uğurlu iş praktikasından yararlanmaq ilə alternativ və qurulan enerji tiplərindən yararlanmağa üstünlük ayrılması faydalı olardı.

Diqqətimizdə, ölkəmizdə insanların yerləşməsi tam sonlandıqdan sonra:

- dayağı təzə qurulacaq Milli Konservatoriyanın məntəqəsi sayılan Şuşa ərazisində var olan təyinata ayrılmış musiqi yerləri, müasir qurulacaq Muğam Evi, musiqi avadanlıqları istehsalı məqsədilə işləyən sahibkarlıq obyektləri, xalq alət-avadanlıqları orkestri və qrupları vəs. Musiqi Klasterinin qurulması;

- torpaqlarımızda bütün tip musiqi idarələrinin işlərinin bərpası;

- əlverişli zonalarda olan yerlərdə “ASAN” xidmət və “DOST” yerlərinin qurulması;

- bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisinin tələblərinə müvafiq ixtisaslı şəxslərin hazırlanması məqsədilə əlverişli avtomobil-kommunikasiya sistemi sayılan mərkəzi zonaların bir qisminə Qarabağ Dövlət Universitetinin, həmçinin dövlət daxilində var olan dövlət, özəl ali yaxud orta ixtisas məktəblərinin məntəqələrinin, peşə məqsədli məktəblərinin qurulması imkanları da reallaşdırılacaqdır sadəcə işğaldan qaytarılan torpaqlarda sahibkarlıq işlərinin kapital təminatı tipində dövlət büdcəsindən və Dövlət Neft ehtiyatından bilavasitə ayrılmış məbləğlər, xarici yatırımlar, beynəlxalq idarələrin birdəfəlik təmənnə olmadan yardımları, aşağı faizli təşkil olunmuş bank kreditləri, sığorta işlərinin vəsaitləri, insanların öz maliyyə vəsaitləri və qanunvericilikdə təsdiqlənib qadağan olunmayan başqa yerlər çıxış oluna bilər.

3.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafının perspektiv inkişaf istiqamətləri

Qarabağın işğaldan azad olunması, dövlətin ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda Vətən müharibəsi Ölkə başçısı İlham Əliyevin liderliyi altında ordumuzun şanlı qələbəsi ilə sonlandı. Biz bilirik ki, Qarabağın bərpa edilməsi, hərtərəfli inkişaf olunması, bölgədə infrastrukturun müasirləşdirilməsi layihələri də uğurla reallaşdırılacaq.

Qarabağı sonsuz dərəcədə yurd məhəbbəti ilə murdar düşmən əsarətindən azad etdiyimiz kimi, dövlətimizin iqtisadi qüdrəti və əhalinin quruculuq əzmi ilə canlandıracaq, öncəkindən də gözəl, qüvvətli və sevimli bir məkana çevirəcəyik. Quldur xislət işğalçı düşmənlərin daşını daş üstündə buraxmadıqları böyük bir ərazinin yaxın zamanda ölkəmizin cənnət zonası bir məkan olaraq tərəqqi olunması, yalnız olaraq, bir iqtisadçı mütəxəssisin istəyi, amalı yox hamının istək arzusudur. Bu irimiqyaslı tarixi prosedur Ölkə başçısı İlham Əliyevin liderliyi ilə ölkəmizin yürütdüyü düzgün, uzaqgörən dəqiq siyasət, bütövlükdə xalqın marağında olduğu dahi bir istəkdir.

Liderin dediyi formada: “Bilirəm ki, necə ki, düşməni qısa zaman ərzində yurdumuzdan qovduq,- toplam 44 gün müddətində,- bizim tarixi dədə-baba yurdumuz sayılat Qarabağ torpaqlarında qısa zaman ərzində yenidən quracayıq”. Buranın qurulma və tərəqqisi həm də dövlətimizin geniş şəraitlərinə və yerli iqtisadiyyatın mühüm tarixi uğurlarına dayanan həqiqi bir istəkdir. Həmin böyük xarabazarlığı mühüm dərəcədə qurmaq və hərtərəfli tərəqqi məqsədilə, ölkəmizin iqtisadi bacımdan güclü və mühüm zonaya döndərmək üçün bütün şərait mövcuddur.

Qarabağ timsalında möhtəşəm və əlverişli şəraiti mövcud bir rayonda irimiqyaslı, uzun zaman ərzində yenidən qurma, dirçəliş və tərəqqi işlərinə başlanğıc verildiyi zaman, qeyd edək ki, ümumi olaraq, rayonlarda iqtisadiyyatın və bütünlükdə məhsuldar şəxslərin tərəqqi yönləri müəyyən olunan zaman hər bir zonanın fərqli xarakteristikası və ölkəmizin qarşısında olan mühüm strateji əhəmiyyətli vəzifələr nəzərdə tutulur. Həmin cəhətdən Qarabağın işğaldan azad olunmuş torpaq və

şəhərlərinin öncəki həyatının təzə keyfiyyətdə yenidən qurma və tərəqqi olunması daha çox özünə xas kəsb edir. Qarabağın işğaldan qaytarılması millətimizin, ölkəmizin qarşısına edilməsi bütün vətəndaşlarımızın bir yerdə söylərini tələb edən bir sıra vacib vəzifələr qoyur. Biz millət olaraq işğaldan azad olunmuş torpaqların, şəhərlərin, kəndlərin öncəki simasını müasir keyfiyyətdə, indiki zamanın tələblərin müvafiq yenidən qurmaliyiq.

Bu torpaqların düşməndən qaytarılan hissələrində millətimizin uzun zamanlarda qurduğu maddi, mənəvi imkanlar məhv edilmiş, saxta hala gətirilmişdir. Evlər, məktəblər, yol strukturu, enerji, su təminatı sistemi, tibbi idarələri talan edilmiş və dağıdılmışdır. Bu ərazilərin mühüm bir qismi bu günki durumda kənd təsərrüfatı məqsədilə yararsız formaya gətirilmişdir.

İşğaldan qaytarılan torpaqların iqtisadiyyatı tarix ərzində çoxsahəli səciyyə daşımışdır. Bu səbəbdən həmin torpaqlar ölkəmizin təbii yataqlarla ən mühüm zonalarından biri hesab edilir. Neft eləcə də qaz yataqları nəzərdə tutulmadan, ölkəmizdə olan faydalı qazıntı yataqlarının 1/3 qismindən artığı işğaldan azad edilmiş torpaqların payına düşür.

Təbii yataqların say və miqdar baxımından mühüm bir qismi düşmən ilə həmsərhəd sayılan Zəngilan, Kəlbəcər və Laçın torpaqlarının payındadır. İşğaldan qaytarılan torpaqlar quru-saf iqlimi, qara-məhsuldar sahələri ilə fərqlənir. Möhtəşəm mədəniyyəti, şanlı tarixi istehsal praktikasını, əlverişli mövqeyi şəraiti olan torpaqların yalnız ölkə rayonlarına yox, eləcə də İran, Türkiyə, Ermənistan olaraq xarici ölkələrlə bilavasitə çıxış şəraiti vardır. Bütün sadalananlar Qarabağın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında iqtisadiyyatın demək mümkündür ki, bütün sferalarının təzə keyfiyyətdə bərpa edilməsi və tərəqqisinə əlverişli imkan yaradır.

Ancaq yuxarıda sadalananlar işğaldan azad edilmiş torpaqlarda canlı şəxsə xas nə varsa hamısı tam formada dağıdılmış və məhv olunmuşdur. Hər tərəf minalarla doldurmuş və həyat üçün təhlükə qaynağına dönmüşdür. İndi ölüm qoxusu saçan

əraziləri, uçub-dağılmış yaşayış yerlərini minalardan azad etmək, insanlar üçün müasir həyat və fəaliyyət durumu yaratmaq gərəkdir. Bu səbəbdən ölkə başçısının təşəbbüsü və liderliyi ilə dövlət səviyyəsində var olan həyatın, təsərrüfat və xidmət sferalarının təzə keyfiyyətdə bərpa edilməsi və tərəqqisini qarşılayan uzun zaman strateji struktur və işlər bir sıra variantda işlənib qurulmuşdur.

Zənnimcə, həmin məsələnin həlli istiqamətində münasibətdə 2 vacib yönü də nəzərdə tutmaq gərəkdir. Öncə, bərpa və inkişaf proseslərinin reallaşdırılması mürəkkəb prosedur olduğu üçün onun həlli üsullarına münasibətdə ayrı-ayrı mövqelər, variantlar, yanaşmalar mümkündür. II, həmin planın icrası prosedurunda ona əlavələr olunması, təkmilləşdirmələr görülməsi də təbii haldır.

Bu cəhətdən biz Qarabağda həyatın təzə keyfiyyətdə bərpa edilməsi və tərəqqisi məqsədilə hazırlanan planda qeyd olunan 9 ümumi fəaliyyət istiqaməti aydınlaşdırmağı, görülməsi nəzərdə saxlanılan bütün planları, aparılan elmi-tədqiqat proseslərini həmin istiqamətlər üzrə topladığı və reallaşdırmağı məqsəduyğun sayırıq:

- Torpaqların minalardan azad olunması də daxil olmaqla insanların həyat və fəaliyyəti məqsədilə zəruri imkanın qurulması;

- İnsanların məskunlaşmasının düzgün formada təşkil edilməsi, şəhər və kənd yerlərinin bərpa olunmasına sistemli qaydada yanaşma;

- İqtisadiyyatın tərəqqisi məqsədilə indiki dövrdə və nisbətən gələcək perspektivdə istifadə olma var olan imkanın aydınlaşdırılması və dəyərləndirilməsi;

- Mövcud şəraitdən səmərəli qaydada yararlanmaq, tarixən yığılmış istehsal praktikasını qoruyaraq saxlamaq və malların xarici zonalara çıxış durumunu artırmaq prinsiplərini öncül sayaraq iqtisadiyyatın yenidən qurma və tərəqqi yönlerini aydınlaşdırmaq;

- Zonada həyatın müasir keyfiyyətdə bərpa edilməsi və tərəqqinin maliyyə təminatı mənbələrini və şəraitin aydınlaşdırmaq;

- Zonanın hazırda istifadəsi var olan təbii imkan və sərvətlərindən səmərəli qaydada istifadə etmək, xarici sferalara mal çıxarmaq, adətən azərbaycanlı şəxsləri işə cəlb etməklə təcrübədə sahibkarlığı təkmilləşdirmək;

- Bölgəni istifadə edənlər sırasında məqsədli ayrılması, ehtiyat torpaq zonalarının qorunması və tamlıqda, torpaqdan düzgün qaydada istifadə olunmaqla kənd təsərrüfatında bir sıra işləri təkmilləşdirmək;

- Növbəlilik və daha sonra ərazinin həmin sferada var olan durumlarından düzgün qaydada istifadə olunmaqla turizmin təşkil olunması;

- Əlbəttə, həmin yönlərə nəyi işə artırmaq, formalaşdırmaq lazımdır. Ancaq bütün vəziyyətlərdə problemə bu cür sistemli yanaşma həmin mürəkkəb və çoxşaxəli prosedura pərakəndəliyi aradan götürər və çətinliklərin həllini nisbətən asan hala gətirər.

Biz bundan öncəki yazımızda qeyd etmişdik ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda 3 zonanın regional mədəni-iqtisadi mərkəz formasında tərəqqisinə müəyyən qismində üstünlük vermək mümkündür. Bu cür torpaqlar, əsasən, əhalisi gündəlik funksional bağlılıqda olan torpaqlar üçün təşkilədici-tənzimləyici mərkəz funksiyasını daşıyır. Ancaq həmin rolun yönü, səviyyəsi buranın özünün torpaqda coğrafi durumundan, tərəqqi dərəcəsindən, qabarıqlıqdan və s. asılı olur. Bu cəhətdən Şuşa torpağı tam olaraq fərqli xarakterə sahibdir.

Öz mövqeyinə şəraitinə görə, təbii və tarixi xarakterlərinə görə, bura sırf Azərbaycanda yox, bütün hər yerdə az rastlaşıla bilən şəhərdir. Lider İlham Əliyev həmin zonanı heç də təsadüf deyildə ölkə mədəniyyətinin mərkəzi saymayıb. Bizim üstümüzə düşən odur ki, Şuşa şəhəri ölkəmizin ancaq tarixən inkişaf etmiş mədəniyyətinin paytaxtına yox, həm də yeni mədəniyyətinin mərkəz hissəsinə, daşıyıcısına və təbliğat paytaxtına dönsün.

Liderin uyğun sərəncam və tapşırıqları ilə artıq qaytarılan torpaqlarda başlanğıc zəruri bərpa prosesinə start verilib. Lider Şuşaya səfəri müddətində yolüstü Füzuli

aeroportun təməlqoyma yığıncağında təntənəli formada bildirmişdi: “Şuşa torpağı mənim tərəfimdən Ölkəmizin mədəniyyət mərkəzi elan olunsun. Şuşa ərazisinin bərpa edilməsi və tarixi görkəminin özünə dönməsi yönündə işlərə başlanğıc star edildi. Bütünlükdə, müharibə müddətindən cəmi 2 ay zaman ötüb, lakin mühüm quruculuq işlərinə başlanıldı”.

Şuşa torpaqlarında binalar yeni memarlıq metodu ilə qurulmalı, turizmin tərəqqi şəraiti nəzərdə tutulmalı, buranın quru möhtəşəm havası və müalicə-sağlamlıq yeri olaraq funksiyası saxlanılıb müdafiə olunmalıdır. Burada vətəndaşlara bütün xidmət tiplərinin mühüm dərəcədə nümunəvi təşkil olunması qarşılanmalıdır.

Yəqin ki, Şuşa ərazisinin dövlət dərəcəsində bərpa və tərəqqi planı qurulub hazırlanan zaman bu yaxud bu cür xarakterli başqa tələblər nəzərdə tutulacaqdır. Bu gün deyilənlər arzudur, istəkdir. Əminik ki, sabah həqiqi olmuş real olacaqdır. Şuşa şəhərini mədəniyyət paytaxtı kimi tanıdan reklamlara təşviq onun daha da tanınmasına gətirib çıxaracaqdır (“Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı-Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu,31 may 2021-ci il).

Aydındır ki, dövlət dərəcəsində bütün təsərrüfat və xidmət sektorlarının yeni keyfiyyətdə bərpa olunması və tərəqqisini qarşılayan uzun zamanlı (qəribi olaraq, 10 il zamanına) strateji struktur, plan və proqram hazırlanaraq gerçəkləşdirilmişdir. Artıq lider başçısı İlham Əliyevin liderliyi və istəyi ilə bu yöndə təşkilati və praktiki proseslər və tədbirlər görülməkdədir.

Diqqətimizə görə, təsərrüfat və xidmət sektorlarının keyfiyyətli bərpa olunması və tərəqqi məsələlərinin həlli yönündə növbəlilik, ardıcılıq aydınlaşdırılmalıdır

İrimiqyaslı, uzun zaman ərzində bərpa və tərəqqi prosedurunda öz yurdlarına qayıdacaq şəxslərin həyat və fəaliyyətinə uyğun olaraq ən zəruri durumun təmin olunması əsas palndır. Lider İlham Əliyev, çox haqlı şəkildə, Qarabağ əraziləri işğaldan azad olunan zamandan su, enerji, yol, səhiyyə formasında insanın həyat və fəaliyyətinə lazimi və zəruri olan sferaların bərpası üçün göstəriş vermişdir.

Kəndlərarası mərkəzlərin qurulması və tərəqqisi yerli əmək ehtiyatlarından istifadə olunmanın yaxşılaşmasına, şəhərlərə əhali kütləsinin gəlməsinin nisbətən azalmasına, şəhər həyat şəraitinin nisbətən bərabər paylanmasına əlverişli imkan yaradar. İşğaldan azad edilmiş digə ərazilərdə kəndlərarası mərkəzlər istisna olmaqla digər zonalarda ilk zamanlarda bərpa və tərəqqi adətən, əhalinin öz təşəbbüsü və kapitalı hesabına reallaşdırıla bilər.

İstehsal sahələrini bərpa edən zaman, ilk olaraq, xalqın tarixən zəngin praktika yığmış olduğu zonaların müasir durumun tələblərinə uyğun bərpasına nəzər yetirilməlidir. Aydın ki, işğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadiyyatı tarixən çoxsahəli səciyyə daşmışdır. Qarabağın möhtəşəm təbiəti, əlverişli coğrafi durumu burada istehsal və xidmət sektorlarının kompleks tərəqqisinə zəmin yaratmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Yazılan bu işdə dövlət və özəl sahibkarlığın tərəqqisi ilə həmin torpaqların iqtisadi inkişafı arasındakı bağlılıq statistiki baxımdan təhlil edilmişdir. Bərpa işlərinin və ölkə büdcəsinin şəraitinin kompleksliyini nəzərdə tutularaq, onların hər birinin inkişafı ayrı-ayrılıqda dəyərləndirilmiş və analiz olunmuşdur. Bir sıra sahibkarlıq sektorlarının fəaliyyəti və inkişafı çox şaxəli olduğuna görə onların qiymətləndirilməsi ancaq bir amil əsasında deyil, bir sıra amil əsasında nəzərdə saxlanılmış və bu amillər əsasında qeyd edilmişdir. Bununla da, biznes sferanın kompleks sürətdə inkişafını qeyd edən göstərən iqtisadi tərəqqi, insanların məşğul dərəcəsinin çoxaldılması və bununla da maddi rifah dərəcəsinin artım parametrləri arasındakı əldə edilən nəticələr şərh edilmişdir.

Əldə edilmiş nəticələr və onların şərh olunması ilə bir daha aydın olur ki, biznes sektorunun inkişafı ilə iqtisadi tərəqqi arasında müsbət münasibət vardır. Həmçinin bu ərazilərdə olan imkan təminatı bir sıra biznes sferalarının inkişafını iqtisadi tərəqqiyə təkan olduğunu iddia etməyə gətirib çıxarır.

Əldə edilmiş nəticələrə müvafiq olaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes sahələrinin tərəqqisi üçün kifayət qədər şərait olsa da, büdcə təminatı indiki dövrdə vəziyyət üçün bu ərazilərin tez bir zaman ərzində bərpa edilməsi üçün maneə yaradır. Eləcə də I fəsildə təqdim edilmiş statistik məlumatlara müvafiq formada, bu torpaqların köklü sürətdə dəyişilməsinə zərurət mövcuddur, çünki bu ərazilərin su təchizatı, elektrik, nəqliyyat infrastrukturu tam olaraq məhv edilmiş və yararsız duruma gətirilmişdir. Eləcə də bu nəticəyə gəlmək olar ki, bu sektorda görülmüş dövlət proqramları, islahatlar bərpa pilləsini sürətləndirəcək və əhəmiyyətli dərəcədə inkişafa təkan verəcəkdir. Bu baxımdan, dövlətin bu torpaqlara dəstəyi, sahibkarlara etdiyi təklif və güzəştləri mühüm rol oynayacaqdır.

İşğaldan azad olunan torpaqlarımızda, rəqabətqabiliyyətli sənaye sektorlarının inkişafı ilə, əvvəldə də dediyim qədər ilə, turizm, xalçaçılıq, otelçilik, kənd təsərrüfatı,

heyvandarlıq formasında bir sıra sektorların perpektivi çox böyükdür, buna uyğun olaraq, gələcək 5 il ərzində sahibkarlara güzəştli təkliflərlə şərait qurmaq tərəqqinin açarından ən vacibidir.

Qarabağda istehsalı olan malların artması, həm bu torpaqlarımızı tanıdacaq, həm də bir sıra təzə brendlərin meydana gəlməsinə təşviq edəcəkdir. Dövlətimizin öz milli ornamentləri, milli naxışları ilə yazılan əl işləri nümunələri, sənət əsərləri də balaca sahibkarlar üçün təzə biznes ideyaları ola bilər.

Həmçinin, işğaldan azad olunan ərazilərin sürətli inkişafını yaratmaq məqsədilə orada abadlıq prosesi ediləcək olan idarələrin də inkişafına təminat edəcəkdir.

Qarabağın alternativ enerji növlərindən istifadə olunması təzə SES-lərin qurulmasında dövlət sahibkarlığına müsbət nəticə verə bilər. Çünki həmin torpaqlarda alternativ enerji növləri üçün kifayət qədər coğrafi şərait vardır.

Sahibkarlığın tərəqqisi ilə yerli malların ixracına nəzər salınsa, beynəlxalq dərəcədə keçirilən sərgilərdə Qarabağda istehsal olunan mallarımızı nümayiş etdirsək, yüz faiz ki, bəs qədər sərgi iştirakçılarının diqqətini özünə çəkəcəkdir.

Bu gün pilot layihə sayılan Ağıllı Kənd və Ağıllı şəhərlərin də qurulması bir çox sahibkarların diqqətini özünə çəkmişdir. Çünki sürətləndirilmiş və tam yeni standartlara müvafiq torpaqların qurulması biznes sektorlarının də sürətlə inkişafına gətirib çıxaracaqdır olacaqdır.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, bilirik ki, işğal sayəsində bir sıra sahələrimizə zərər dəymişdir, meşə sahələrimiz də azaldılmışdır. Əminəm ki, meşə resurslarımızı bərpa etmək məqsədilə dövlətin sosial-iqtisadi dəstəyi mühümdür.

Bu da, başqa bir biznes sektorlarından olan turizm sektorunu də ciddi formada maraqlandırır. Təbii meşə imkanı, hər zaman turistlərin diqqətini özünə çəkir və rekreasiya vacibdir.

Qarabağın coğrafi durumu, təbii imkanları Böyük qayıdış proyektini də sürətləndirəcək və bununla da, yerli əhali öz ərazilərinə qayıdacaqlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı-Şuşa şəhəri barədə” Dövlət qanunu,31 may 2021-ci il
2. “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkının yaradılması barədə ölkə başçısının fərmanı , 4 oktyabr 2021-ci il
3. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpası iqtisadiyyatımızın inkişafına yeni bir təkan verəcək” Milli Məclisin deputatı Rauf Əliyev müsahibə
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi, İİTKM kiçik analitiki Ayhan Satıcının şərh, səh. 4
5. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə şəhərsalma məsələləri haqqında” ölkə başçısının 2021-ci il 12 avqust tarixli 1423 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi barədə ARNK sərəncamı, 3 sentyabr 2021-ci il
6. İmanov Nazim Müzəffər oğlu “Azərbaycanın post-konflikt torpaqlarının bərpası-konseptual əsaslar”Bakı, “Qafqaz”, 2010.-270 s.(E.M.İsmayılov)
7. KOBİA icmal 2020
8. “Qarabağın iqtisadiyyatı yenidən qurulacaq” İqtisadiyyat İnstitutunun Post-konflikt Ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzinin rəhbəri, AMEA- nın müxbir üzvü Akif Musayev müsahibə
9. Liderin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunan “Ölkədə logistika və ticarətin inkişafına aid Strateji Yol Xəritəsi” Bakı, Azərbaycan 2016
10. “Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması məqsədilə daxili bazar araşdırmalarına dövlət dəstəyi göstərilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə ölkə başçısının fərmanı , 29 may 2019-cu ildə
11. Ölkə başçısı Fərmanı (“Xalq”qəzeti, 12 dekabr 2020- ci il,No 261,Dövlət.Qanunvericilik Topplusu ,2020- ci il,No 12 1 kitab , maddə 1472

12. “Ölkədə iqtisadi rayonların müasir bölgüsü” barədə Dövlət Prezidentinin Fərmanı

13. “Ölkə regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı

14. “Sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə xarici dövlətlətin və beynəlxalq təşkilatların maliyyələşdirdikləri proqramların (layihələrin)əlaqələndirilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 2 iyul 2019-cu il

15. “Sahibkarlığın Əsasları”Niftullayev Vaqif,Zaman nəşriyyatı,2002

İngilis dilində

1. Illegal Economic and Other Activities in the Occupied Territories of Azerbaijan, 2016
2. Samadov A, N., Ostanaqulova G.N. Small business and entrepreneurship. T.: Finance and Economics, 2008

Rus dilində

1. В. Ю. Буров Основы предпринимательства Часть III,2018,296 с.
2. Государственное регулирование предпринимательской деятельности Ершова И.В., Енькова Е.Е., Тарасенко О.А., Трофимова Е.В.; под ред. Ершовой И.В. 2019,172 стр.

Türk dilində

1. “Girişimcilik “Prof. Dr. Seyhun Doğan, 2015, s 321
2. “KOSGEB Girişimcilik El Kitabı”, Prof. Dr. Engin Özgül s.381
3. Öztürk, A. O. (2012): “Kamu Örgütlerinde sıkı Girişimcilik”, “İş-Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Ekim 2012, Cilt:14, Sayı:4, ss.151-169.
4. Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer :Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, 69-75 s.

Internet resursları

1. <https://www.economy.gov.az/>
2. <http://www.e-qanun.az/>
3. <https://president.az/>
4. [https://apa.az/az/xeber/sahibkarliq/Qarabagda-faliyyt-gostrck-sahibkarlara-lav-
imtiyazlar-veril-bilr-626664](https://apa.az/az/xeber/sahibkarliq/Qarabagda-faliyyt-gostrck-sahibkarlara-lav-
imtiyazlar-veril-bilr-626664)
5. [http://ikisahil.com/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-
erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqametleri](http://ikisahil.com/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-
erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqametleri)
6. [https://agroecomonomics.az/az/article/34/ishgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-
kend-teserrufa/](https://agroecomonomics.az/az/article/34/ishgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-
kend-teserrufa/)
7. <https://nk.gov.az/az/article/1362/>
8. [https://www.elibrary.imf.org/view/books/071/05484-9780939934300-
en/ch03.xml](https://www.elibrary.imf.org/view/books/071/05484-9780939934300-
en/ch03.xml)
9. [https://report.az/infrastruktur/fuzuli-beynelxalq-hava-limanina-ucuslar-edecek-
rusiya-sirketlerinin-adi-aciqlanib/](https://report.az/infrastruktur/fuzuli-beynelxalq-hava-limanina-ucuslar-edecek-
rusiya-sirketlerinin-adi-aciqlanib/)
10. <https://nk.gov.az/az/article/1362/>
11. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/70145>
12. [http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-
azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-
istizhamaetlaeri.html](http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-
azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-
istizhamaetlaeri.html)
13. [https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563d
f.pdf](https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563d
f.pdf)

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: KOB-ların Azərbaycan iqtisadiyyatına və qeyri-neft sektoruna töhfəsi,2016.....54